

БОРИС ФІНКЕЛЬШТЕЙН

БУЛО...



БІБЛІОТЕКА ЖУРНАЛУ «РАДУГА»

Серію засновано у 2008 році

Борис Фінкельштейн

БУЛО...



Київ

рагура

УДК 821.161.2'06-32
Ф59

У новій книжці відомого письменника захопиви історії із недавнього і далекого минулого. Але разом із тим це і своєрідний ключ, що відкриває двері в майбутнє.

ISBN 978-966-281-192-6

© Фінкельштейн Б.Г., 2021

© Журнал «Радуга», 2021

ТВОРЦІ СВІТІВ

(про літературну творчість)

Перша збірка моїх оповідань «Під знаком Лева» була видана у 2010 році, і на той час я вже написав 22 оповідання, чотири з яких були опубліковані в часописі «Радуга». Зараз їх уже 115, та ще й спроба написати роман. Що ж, «спиток не збиток», як казав у популярному анекдоті усім відомий Лаврентій Павлович Берія.

До літературної творчості я йшов довгим і покрученим шляхом. У моїй родині єдиним достойним видом діяльності вважалася наукова робота, і винятково в галузі математики. Мене так вчили та виховували, і діяв я відповідно.

Та попри тимчасові успіхи у фізико-математичних олімпіадах різних рівнів, математиком я все ж не став. Став, як багато хто, — інженером. Але стереотипи не тяжіли наді мною, тому

я досить швидко переорієнтувався на економіку, захистив дисертацію і зайнявся-таки науковою роботою в галузі освоєння морських нафтогазових ресурсів. Зміну суспільно-політичного устрою в 1992 році я зустрів науковцем «у законі», оскільки працював заступником директора з наукової роботи великого науково-дослідного і проектно-конструкторського інституту. А як оцінювався особистий внесок наукового працівника в науку? (Не переплутайте з внеском підлеглих йому фахівців.) За кількістю і якістю наукових праць, бажано, звісно, впроваджених у виробництво. Тому я їх невинно писав і впроваджував. Словом, до початку 1992 року їх назбиралося більше двох сотень.

Природно, що будь-яка наукова робота, окрім чисел, формул і графіків, має ще й текст. Оскільки наукова розробка — це, насамперед, особиста думка автора, то цей текст має бути суб'єктивним. Тобто науковець — це суб'єкт дослідження, а об'єктом є те, що він досліджує. Затямте: об'єкт тут права голосу не має, тільки суб'єкт. До речі, історія — теж наука, здебільшого, так вважають історики. Тому висновок: історія, яку ми знаємо з підручників, це думка істориків. Визнайте, тут щось не те?

Отож, щодо текстів: вони в мене з роками робилися все розлогішими і, що найцікавіше, почав з'являтися якийсь незвичайний зворотній зв'язок; об'єкт дослідження почав впливати на суб'єкт, тобто на мене.

Це почали помічати редактори поважних наукових часописів.

— Борисе Григоровичу, — казав один із них, — навіщо ви так детально описуєте історичні події, що супроводжують зміну цін на банківські метали, від Александра Македонського до сьогодні? Це стає просто цікавим. А наукова стаття повинна бути нудною, відлякувати нормальну людину, невтаємничену до наукового «співтовариства».

— Не знаю, — відповідав я йому знітившись. — Події, про які йдеться, якимось чином впливають. Зрештою, можете її не друкувати, я не наполягаю.

— Та чом би й ні, надрукуємо, — трохи розгублено відповідав редактор, і на тому все й закінчувалося.

Я його розумів, тому що сам був членом редколегії цього журналу.

З часом вплив об'єкта на суб'єкт зріс настільки, що я зрозумів: насувається перехід в іншу якість. Цією новою якістю стала художня література. На початках я, як і кожний неофіт, щиро вважав, що джерело всіх моїх сюжетів — реальне життя. З моєю різноманітною біографією не становило труднощів добирати найрізноманітніші сюжети.

Але... повторилася та ж історія. Автор може повністю достеменно змалювати тільки себе (та й то не завжди). Наявність в оповіданнях інших персонажів (а як же без них?) розкриває перед письменником зовсім інші проблеми. У героїв творів неначе теж є свобода волі, і вони іноді мають свою думку. Зрештою, є тільки один спосіб описати поведінку будь-якого

персонажа — поставити себе на його місце. Навіть якщо це історична особа, навіть якщо події відбуваються, наприклад, у Древньому Римі. По-іншому не можна, тому що ніхто не може поглянути на світ чужими очима. А світ, як відомо, пізнається тільки через відчуття. Розумієте, як витворюється ступінь невизначеності?

І закрутилося... Герої моїх оповідань стали все частіше й наполегливіше висловлювати свою особливу думку, та ще й виражати її автору цілком конкретно.

У зв'язку з цим не можу не згадати історію одного з моїх оповідань. Я почав його писати п'ять років тому і збирався завершити наступного дня. Не склалося: герої категорично відмовлялися діяти за заздалегідь сформованим планом. І жодні зусилля не допомогли мені завершити оповідання трагічною розв'язкою. Не вдалося — і крапка. Тричі намагався. Довелося піти на компроміс, і все вдалося за один день. Але кінець тепер щасливий. Так, я, безперечно, автор. Та виявилось, що є і співавтори. Це вони, герої моїх сюжетів, ті, хто перетворює мертві світлини життєвих ситуацій у художню прозу.

Ситуацію можна порівняти з джазовою музикою. Є музична тема — це сюжет; і є музична інтерпретація — це те, що витворюється під час взаємодії автора з сюжетом. Інакше це не художня література. Може, журналістика? Хто зна...

Отже, що приховує моя велемовність, що я хотів до вас донести. Я вважаю, ні, я цілком переконаний, що письменник створює нові світи. У них разом із ним живуть герої його сюжетів, і на їх

думку варто зважати, інакше врешті-решт не буде нічого хорошого й вартісного для літератури.

А якою мірою з ними погоджуватися — кожному своє. Тут у всіх свій джаз, своя інтерпретація.

Отож даруйте, панове!

ТВОРЦІ СВІТІВ-2

У 2018 році я написав і опублікував першу частину цієї статті про літературну творчість. Тоді думав, що так і завершиться спроба дослідити джерела літератури, хоча б у самому собі.

Але не так сталося, як гадалося. Тема почала розростатися, виникали додаткові факти з власної біографії й зовні.

Щоб писати художні твори навіть на основі реальних фактів, обов'язково потрібно хоча б для себе визначити мету творчого процесу. Що рухає нами під час створення літературних світів, чого ми прагнемо досягти, що хочемо донести до читачів?

Непрості запитання. І головне, що вони безпосередньо пов'язані з нашим світоглядом, оцінкою буття, місця художньої творчості (не тільки літератури) в суспільстві й ролі в його розвитку.

Щоб відповісти на ці запитання, я подивився на 12 років у минуле й пригадав усе: більш ніж 150 оповідань, написаних і опублікованих за цей час. Отже, я багато пишу про любов. Чому? Просто я вважав і вважаю, що любов, як істина, в кожного своя, і тому писати про неї можна нескінченно, не повторюючись. Крім того, ніщо, як любов, не характеризує стан як окремої людини, так і суспільства в цілому. Багатогранна ця тема, нескінченне це слово.

У своїх оповіданнях я регулярно наводжу поетичні рядки з віршів, які не тільки подобаються мені особисто, а й об'єктивно відповідають конкретному літературному тексту за духом і змістом. Річ у тому, що сам я віршів не пишу (принаймні професійно), а поезію люблю і вважаю її вершиною літератури й «Б-жим даром». Так чому ж не опертися на ту частину істини, яку, я впевнений, поети отримують із джерела Найвищого розуму?

Але справжніх поетів мало в кожному поколінні. Тому мені дедалі важче добирати співзвучні наративам віршовані рядки. Але ж відчуваю, що моїм читачам це теж подобається, принаймні ніхто з них на наявність поезії в моїх оповіданнях досі не скаржився.

Багато говорять про вплив реального життя на художню творчість. Усі ми з цього починали. Але справедливе й зворотне запитання — про вплив мистецтва на реальне життя. Тоді передусім варто визначити, що таке реальне життя? Не буду вас лякати, але я вже давно дійшов висновку про ілюзорність

і програмність так званого реального світу й тому про принципову можливість вибору імовірнісних варіантів подій у нашій універсальній програмі Буття. Ми досить самовпевнено вважаємо, що горезвісна свобода вибору дає нам нескінченну можливість прийняття рішень. Хіба ні? У нас є мозок — власний процесор. Хочу вас розчарувати: це не зовсім так. Ми тільки частково робимо свідомий вибір, а зазвичай, радше, є пристроєм для сприйняття, який отримує готові відповіді, іноді навіть на ще не поставлені запитання.

Звідки отримуємо? Якби ж знати... Фахівці, які вивчають роботу нашого особистого процесора й сам процес мислення, теж не знають. Але в чому абсолютно впевнений, так це в тому, що іноді ми отримуємо інформацію від наших пращурів у вигляді генетичної, спадкової пам'яті. Я це неодноразово спостерігав і відчував, і треба сказати, ці відомості можуть бути дуже конкретними, аж до зорових і слухових образів.

Тепер про життя й розум.

Що таке життя? Це явище, на яке не поширюється дія 2-го закону термодинаміки про збереження або зростання ентропії (хаотичності, невизначеності). Життя характеризується, навпаки, ускладненням систем, що не зрозуміло з погляду законів фізики.

А розум? Це, судячи з усього, наслідок життя. Щоб досягти розумності, система має ще більше ускладнитися. Так, одна окремо взята мураха — жива, але не розумна, а весь мурашник робить складні усвідомлені дії, накопичує,

обробляє й використовує нову інформацію; він, безперечно, розумний.

Ще один яскравий приклад — епідемія Covid-19. Малоімовірно, щоб окремо взятий вірус міг здійснювати розумні вчинки. Однак співтовариство вірусів їх дуже навіть здійснює й поки що доволі успішно бореться з людською спільнотою. Ми створюємо вакцини, мобілізуємо захисні сили організму, а колонія вірусів видозмінюється й певною мірою нейтралізує дію наших вакцин. Під час загибелі живого організму гине й колонія вірусів, що живе в ньому. Тому вони адаптуються й починають більш мирно жити в організмі-носії. Згадайте: перша хвиля захворювань давала 10–15 відсотків смертей, далі вже тільки приблизно 1,5 відсотка, а остання хвиля близько 0,15 відсотка, аналогічно вірусу грипу, що давно звик до «співпраці». Але з ним починалося так само (епідемія «іспанки» наприкінці Першої світової війни). Однак навіть якщо припустити, що спільноти вірусів розумні, вони навряд чи можуть оцінювати людину як єдину мислячу істоту, оскільки мають справу тільки з клітинами нашого організму, де віруси живуть і розмножуються. Ми для них — окрема мисляча Галактика.

Вам це нічого не нагадує? Розміри ж у філософському плані принципового значення не мають.

Можливо, життя — це природна й основна властивість природи, а розумність просто залежить від рівня розгляду. Від нестачі знань і безсилля ми іноді говоримо про еволюцію,

не пояснюючи, чому ж, власне, вона відбувається. У чому причина? Найпростіша логіка підказує, що випадковим набором чинників неможливо створити складні живі системи — для цього всього часу існування нашого Всесвіту не вистачить. Очевидна розумність так званих еволюційних змін підказує нам рішення, але усвідомити ми його не можемо, позаяк перебуваємо всередині цієї системи й не можемо стати в позицію стороннього спостерігача. Та й рівень нашого мислення, знаєте, має суттєві природні обмеження. Однак дещо існує на рівні інстинктивного, неусвідомленого. Згадайте: всі світові релігії говорять про Творця, деміурга, який творить через Слово. Ось, у XVII столітті Барух Спіноза навіть спробував це пояснити. Б-г Спінози (DIEU DE SPINOZA) — це безліч усього, що існує й практично збігається з поняттям «Природа».

Однак повернімося до питання про витoki і сутність літератури. Якщо припустити, що Природа розумна, а світ розвивається за певним комплексом програм і ілюзорний для стороннього спостерігача, то в чому завдання й мета художньої творчості й літератури зокрема? Ні література, ні живопис, ні інші види мистецтв, як правило, не створюють матеріальних благ (за винятком їх прикладного використання). Так яку ж функцію вони виконують у нашій програмі розвитку?

І ось тут, наважуся припустити, що мистецтво, художня творчість, література зрештою, допомагають нам вибирати найкращий шлях

розвитку з безлічі можливих. Тобто вони впливають на вибір у тій частині, яка доступна нам. Припустивши таке як вихідну аксіому, можна зробити логічний висновок про те, що головна мета й основна функція мистецтва взагалі й літератури зокрема — це змінювати Світ на краще. Ми створюємо нові Світи, а вони, відповідно, впливають на наш Світ.

У вас може бути багато заперечень і власних думок із цього приводу, але ті, кому таке пояснення не подобається, можуть придумати власну вихідну аксіому й зробити власні висновки. У нас бо ж є свобода вибору? Чи ні? Як ви думаєте?

БУЛО...

*Много верст у меня за спиною,
Много радостей, бед и тревог.
Кое-что было понято мною,
Но чего-то понять я не смог.*

Вадим Шефнер

I.

ПЕРШЕ «КІНО»

Було за північ, і починалася нова доба. Не гірша й не краща від інших — просто нова.

Відчуття часу — дуже суб'єктивний фактор. Усім нам відомий феномен: чим старші ми, тим швидше спливає час. Принаймні так нам здається. Пам'ятаєте, в дитинстві час тягнувся так довго: від неділі до неділі — минала вічність. А зараз? Не встиг початися понеділок, як уже й п'ятниця.

Я рано себе усвідомив, ще до того, як навчився говорити. Потім дуже швидко почав читати. Усе це відбувалося паралельно, спочатку в зорових образах, а потім уже це внутрішнє «кіно» було озвучене й викладене у вигляді зв'язного сценарію. Згодом і на папір потрапило, у вигляді моїх оповідань. Тепер розраховую, що довше збережеться. Як відомо, рукописи не горять, головне щоб не були забуті. Доти, поки про нас пам'ятають, ми живемо. Так, уже треба і про це думати: в цьому році — 75.

Так ось, виносять мене з пологового будинку, я весь у щось загорнутий, вгрузаю носом

у мамин халат — блакитний такий, у квіточки. А тут і тато, тоді ще дуже худий, із глибокими голомозинами, 32-річний доцент у військовому кітелі без погонів — він тільки рік, як з війни повернувся, нічим іншим обзавестися не встиг. Бере мене так обережно, потримав на знак визнання й назад мамі віддав на всякий випадок. Усе пам'ятаю, доведений факт, хоча мама довго в таке не вірила. «Понавигадував», — говорила. Повірила тільки після того, як я ретельно малюнок на ситцевому халатику описав. Проте недовіра в неї все ж таки залишилася.

Звичайно, ці дитячі спогади ще фрагментарні й уривчасті. Ось, наприклад, я все ще загорнутий разом із руками й ногами, лежу на животі впоперек підвіконня в нашому помешканні на вул. Франца Мерінга в Одесі. Варто розуміти, що деякий час таки вже минув, якщо на животі. І навіть голову намагаюся підняти. Вдається погано, але я все-таки бачу перед собою далеко внизу вулицю, а на ній (на узбіччі дороги) хлопчика — підлітка з двоколісним велосипедом. На хлопчикові модні в ті часи штанці, що застібаються під коліном на гудзик, кепка-шестиклінка й коротенький піджачок із хлястиком ззаду. Яскравий образ, я і зараз його пам'ятаю в усіх подробицях.

Словами цей образ потім обріс, коли я почав розмовляти. Пам'ять — дуже цікава штука, в кожного вона індивідуальна.

Мої батьки були з бідних родин — батьки і в мамі, і в тата загинули під час громадянської війни. Але вони (батьки) з дитинства вважалися

вундеркіндами, причому не домашніми для гостей, а для навколишньої дійсності.

Батько в дитинстві заробляв гроші для сім'ї на вулиці, множачи миттєво шестизначні цифри, і після 8-го класу, не закінчивши школи, вступив одразу на 2-й курс математичного факультету Одеського університету. Потім аспірантура, захист дисертації, чотири роки війни в армії, потім знову тільки математика. Рано відійшов, у 55 років, а вигляд завжди мав старший від свого віку — не просто це все давалося.

Мама з десяти років давала платні уроки з математики одноліткам, сама ще дитиною була, а туди ж... Так на все життя це й залишилося. Потім математичний факультет університету, її чоловік викладав у них одну з математичних дисциплін, хоча був усього на чотири роки старший, війна в евакуації, голод, холод, розруха, важкий повоєнний час, двоє дітей. Тільки все налагодилося, тут батько саме й відлетів у кращий світ. Прожила вона ще 36 років, навчала дітей і онуків, майже дочекалася правнука, й завжди була дуже самостійною.

Ось такі батьки забезпечили мене досить специфічними здібностями. Я все, що мені потрібно, запам'ятовую з першого разу, іноді з першого погляду, ніколи нічого не повторюю й не забуваю. Правда, тільки стосовно того, що мене цікавить. Це стосується як зорових, так і слухових образів, мелодій, наприклад.

Одного разу, 70 років тому, почув пісню, але можу й зараз повторити. Музики, до речі, ніколи не навчався.

Але повернімося до хлопчика з велосипедом. Розповів я одного разу мамі про цей спогад, вона і хлопчика, тоді ще 12-річного, згадала.

Спливло багато років. Був я якось у справах в Одесі, і щось захотілося мені батьківську квартиру відвідати. Там уже кілька поколінь незнайомих мені людей мешкало. Зайшов, представився, поставилися з гумором. На підвіконня подивився, хлопчика згадав, навіть прізвище його назвав. Тут господарі пожвавилися. «Так он він сидить на стільчику перед своїм будинком навпроти, — кажуть. — У нього вже правнуки». Вийшов я на вулицю, справді сидить — огрядний такий, літня людина. «Здрастуйте, — кажу. — Час би й нам познайомитися». І описав, як 65 років тому я бачив його з велосипедом і одягненим за останньою післявоєнною модою. Як ухопився він за мене, так через півгодини я все про нього й дізнався, в гості запрошував будь-коли.

Бачите, до чого можуть довести спогади.

II.

ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ

У серпні 1953-го я пішов до 1-го класу. Жили ми тоді вже в місті Астрахані. За рік до цього батькам довелося полишити улюблену Одесу. Загроза для батька потрапити на тривалий час до сибірських таборів була занадто велика.

Врахуйте: він був фронтовик, мав нагороди, але перед війною мав необережність викладати математику в Радянському (!) німецькому університеті, де навчалися нащадки німецьких колоністів, котрі жили під Одесою ще з Єкатерининських часів. Він говорив на ідиші — цією мовою спілкувалося єврейське (й не тільки) населення його рідного міста, а ідиш дуже близький до німецької мови, тож і німецьку вивчив легко. А в тому навчальному закладі викладання якраз і провадили німецькою мовою. Звичайно, батько не хотів їхати, але коли заарештували його колишніх колег, то діватися було вже нікуди — довелося переїхати туди, куди й так могли заслати. Втім, в Астрахані він був прийнятий дуже добре, пройшов за конкурсом до місцевого педагогічного інституту,

став завідувачем кафедри, отримував хорошу, як на той час, зарплатню, мав довгу педагогічну відпустку, міг працювати над своєю малозрозумілою для непосвячених високочолою наукою. Тож навчаюся тут в першому класі. Особливих складнощів шкільні премудрості в мене не викликали, але ось поведінка постійно залишала бажати кращого — занадто я тоді був активним.

Насувався Новий рік, ми в школі готувалися до його активного відзначення.

Серед інших я прикрашав актову залу настінними гаслами, ялинковими іграшками. Старшою в нашій бригаді була нова, зовсім молода вчителька. Через молодість, напевно, вона була особливо сувора з нами, вимагала дисципліни. Але в першому класі важко поводити себе тихо. І двоє хлопців розперезалися: галасували, бігали, виривали один в одного предмети нашого новорічного виробництва, а потім взагалі втекли й сховалися за сцену.

Незадоволена вчителька покликала одного великого хлопчика й мене і суворо наказала привести й покарати порушників. Хлопчик був із третього класу, та ще й другорічник. Він був удвічі більший від мене, тому відразу показав себе. Коли ми зайшли за сцену й виявили однокласників, які сховалися, він, не кажучи ні слова, негайно вдарив одного в обличчя, а другого, який зі страху закрити голову руками, в те, що визирало з-під рук.

Не чекав я такого і взагалі не звик до відвертого насильства, тож спочатку отетерів від

несподіванки, а потім підстрибнув і спробував заліпити ексекутору в око. Не дістав, правда.

— Ось тобі й маєш, — здивувався він. — І ти туди ж.

І наказав двом раніше побитим «натовкти мене, як слід».

Вони зразу ж розпочали це робити, тепер уже на мій превеликий подив.

— Що ж це ви? — заволав я, відбиваючись. — Я ж вас захищав!

Однак ті робили своє, боязко поглядаючи на другорічника й усім своїм виглядом показуючи, що вони не просили їх захищати.

На щастя, дитячі бійки швидкоплинні, але коли ми повернулися до зали, то були прикрашені вже помітними подряпинами й синцями. Потрібно було зберегти обличчя, і я продовжив свою громадську діяльність під глузливими поглядами дівчаток. Але одна думка довго не давала мені спокою. Проста думка: чому? Чому ці пацани так себе повели?

Через кілька років я навіть якось запитав про це в одного з них.

— Що тут незрозумілого? — здивувався той у відповідь. — Вовка — авторитет, а ти хто — ніхто, професорський синок. Жодного сенсу не було за тебе заступатися.

Дрібниця ніби, я чимало бився в ті роки, але ось запам'яталося як зріз суспільної поведінки, хай не всього людства, але суттєвої його частини.

Через багато років почув щось схоже зі сцени: «А ми завжди за тих, хто перемагає» («Труф-фальдіно з Бергамо»).

Правда, коли я виріс, став сильним і здобув вірних друзів, мені меншою мірою стало важливе те, наскільки можна розраховувати на вдячність інших за свої, здавалося б, самовіддані вчинки. Я вже знав, що «жодна добра справа не має залишатися безкарною». Але трапляються винятки, трапляються...

Однак, як би не було, вчиняй відповідно до власних уявлень про добро і зло, ніколи не чекаючи вдячності, — й не матимеш розчарувань.

III.

ІСТИНА

Того дня була чудова погода. Це чомусь найяскравіший спогад, хоча відбувалися й інші важливі події. Я навчався в 7-му класі й мав планово робити повідомлення перед класом за поточним матеріалом — Вітчизняна війна 1812 року.

Історією я захоплювався з того моменту, як почав читати: легко запам'ятовував дати, імена історичних постатей, перебіг великих битв та іншу інформацію, яка зазвичай важко дається читачам, учням та студентам усіх «гатурків». Довгий час я вважав, що буду істориком, і мене щиро дивувало, що батьки рішуче повставали проти цього.

Утім, цей день багато чого змінив у моєму світосприйнятті. Я сумлінно підготувався до виступу: крім короткого викладу в підручнику, прочитав усе, що зміг знайти в бібліотеці нашого сусіда — доцента історика, який працював у тому ж інституті, де й мій батько викладав математику.

І ось мене викликають до дошки, я починаю викладати історичні події власними словами. До певного моменту все спокійно, але, наблизившись до Бородінської битви, я захопився. Справді, така знаменита битва, найбільш кровопролитний як на той час одноденний бій. У підручнику було написано, що перемогли росіяни, але в творах численних авторів і учасників битви багато чого описувалося не так. Тому я зробив власні висновки й сказав, що, незважаючи на героїзм російських військ, вони зазнали поразки, втратили від 30 до 50 відсотків особового складу, змушені були відступити й здати ворогові древню столицю Російської держави — місто Москву. Тут учитель мене перебив і запитав, чи читав я підручник?

— Звичайно, — відповів я. — Але там зроблені хибні висновки. Фінальний результат війни не заперечує самого факту поразки російської армії під Бородіно, а просто доводить відоме: що виграти битву — ще не означає виграти війну, і навпаки.

— Сідай, — сказав учитель. — Виступ тобі не зараховано. Усе, що ти сказав, не відповідає історичним фактам, а у висновках простежується антидержавницька позиція. Правильна версія подій викладена в вашому підручнику.

Я спробував заперечувати, але був із ганьбою вигнаний із класу до великої перерви. У результаті однолітки дали мені одноденне прізвисько «француз», а звичайна для великої перерви регулярна бійка протікала жорсткіше, ніж зазвичай.

— Навалляй французу! — кричали вболівальники моєму чергового противнику. — Пустийому кров.

Утім, до кінця дня все це вже забулося. Але вдома мене чекала «робота над помилками». Батькам подзвонили зі школи.

— Що це ти знову там наговорив? — гірко запитували вони. — Де ти це взяв? Чому з тобою немає спокою? Ти хочеш, щоб нас із викладацької роботи звільнили? Скільки тобі можна говорити, щоб не був таким розумним, не вигулькував зі своєю думкою там, де тебе не просять.

У ті роки я ще був сповнений ілюзій, тому вирішив посперечатися. Коротко виклавши хід Бородінської битви, про яку мої батьки-математики мали тільки найбільш загальне уявлення, я поцікавився їхньою думкою з висновками. Але тут тато зайшов із другого боку:

— Пам'ятаєш, я тобі казав, що наукою є тільки той розділ знань, де можна зробити обґрунтовані об'єктивні висновки, — сказав він. — Так ось, історія в цьому плані наукою перестала бути. У ній кожен може трактувати події по-своєму. Тому ми й проти того, щоб ти зробив її своїм фахом.

Я зрозумів, він натякав, що син математиків має бути математиком.

— А що, в математиці не так? — поцікавився я доволі дошкульно.

У мене були підстави так говорити. Якось я підслухав розмову батьків про те, що деякі дослідження батька з математичної лінгвістики були з суто ідеологічних причин не дуже

доброзичливо сприйняті науковим товариством. Батьки розгубилися, а я втік у двір ґрати з однолітками у волейбол.

Із того часу сплигло 60 років. Але цей день запам'ятався в усіх подробицях. Істориком я не став, не став і математиком, проте зрозумів, що не існує істини в останній інстанції в жодній науці. А в історії й поготів.

Що таке історія? Набір фактів і версії переможців. А в переможених, як правило, свої версії. Та й хто з них переможець, а хто переможений, — із великої відстані не завжди зрозуміло. Впливає, що історій багато? Так, багато, як і багато математик, фізик і інших наук. Ніде немає остаточного рішення, абсолютної правди. Ми будуємо в своїй свідомості певну модель, приблизно відповідну наявній інформації про процес, подію або наукову концепцію, й робимо висновки на основі вивчення вже цієї наближеної моделі. Часом моделі змінюються з різних, іноді зовсім не наукових причин. Тоді ми починаємо вивчати й робити висновки за новою моделлю. І так без кінця. Тож усе, що ми знаємо про світ, навіть принципово не відповідає реальній дійсності? Загалом десь так, а проте, висновки можуть бути цілком реальними й практично реалізованими. Так модель світобудови, де Земля була центром Всесвіту, цілком давала можливість прогнозувати астрономічні події. Просто траєкторії руху інших небесних тіл були набагато складніші, ніж у геліоцентричній системі. Минув час, і в нас інша модель, пов'язана з так званим Великим вибухом, рухом галактик,

чорними дірами й іншими малозрозумілими для неосвіченої людини речами. Утім, повірте мені, вони й для освіченої так само малозрозумілі. Не дарма ж серед фізиків свого часу великою популярністю користувався сатиричний віршик С. Маршака: «З Ньютона й Ейнштейна».

Був світ пільмою зроду-віку скутий.

Хай буде світло! І з'явився Ньютон

(Епіграма XVIII століття).

Недовго сатана чекав реваншу.

Прийшов Ейнштейн — і стало все, як завше

(Епіграма XX століття).

Тоді що ж маємо: знання марні, вони не містять усієї правди? Усієї, можливо, й не містять, головне, щоб містили потрібну нам наразі частину правди. Складно навіть для себе з'ясувати це непросте питання, однак ще в XIV столітті англійський монах-францисканець Вільям з Оккама сформулював методологічний принцип, який у майбутньому здобув назву «Лезо Оккама». У короткому викладі він звучить так: «Не варто множити сутності без потреби». З того часу ніхто не придумав більш правильного підходу для звичайного життя й традиційного вивчення світу.

Але пам'ятайте: тільки розглядаючи більш складні пояснення й роблячи нестандартні висновки, ви можете створити нове знання, нову модель — теж, до речі, приблизну. У цьому, як зараз модно казати, «когнітивний дисонанс» творчої особистості з суспільством під час засвоєння

будь-якої більш-менш традиційної інформації про навколишню дійсність. Що ж, так і живемо, й будемо жити далі...

IV.

ПРИХИЛЬНІСТЬ ДОЛІ

Мене завжди цікавили питання відплати. Тобто, чи задарма нам усе дається, чи тільки обмінюється на щось важливе й цінне.

Люди від самого початку відчували, що не можна просто попросити про бажане в долі; потрібно бути готовим віддати якісь суттєві для себе речі, дії, вчинки. Пам'ятаєте «Іліаду»: флот греків довго не міг відплисти до Трої — дмухав зустрічний вітер. А щоб вітер змінив напрямок, потрібно було принести в жертву олімпійським богам Іфігенію, дочку ватажка — мікенського царя Агамемнона. Принаймні так сказали жерці. Так і зробили, після чого вітер змінив напрямок, і військо греків змогло відплисти. Ну а в гуманістичних цілях для нащадків було придумано, що насправді Іфігенія не загинула, а була перенесена в Тавриду, де жрицею в храмі Артеміди сама приносила в жертву богині невдалих мореплавців, чиї судна прибивало негодою до цих непривітних берегів. Цей сюжет докладно розроблявся у відомих трагедіях Еврипіда, Есхіла та інших античних авторів.

Цікаво, що в класичних трагедіях жодне людське бажання й навіть просто фарт не дається долею без еквівалентних втрат. Але вдумаймося: хіба ми не відчуваємо всередині себе не тільки логічність, а й справедливість такого підходу? Тому людині властиво побоюватися не тільки поразок, а й виняткових успіхів. Удача й невдача перетікають одна в одну в обмеженому просторі, як Янь і Інь у магічному колі буття.

Летів я якось літаком турецьких авіаліній через Стамбул до Європи. Під час перевірки речей в аеропорту відправлення я, напевно, якось невдало зірвав із руки рукавичку разом із дорогим кільцем, яке впало й загубилося. Помітив я нестачу кільця, коли літак уже злітав. Що поробиш, але неприємно було, треба сказати. Підлітаємо до Стамбула, заходимо на посадку — шасі не відкривається. Заходимо на друге коло, знову ні. У повітрі запахло катастрофою. Нас чекала «важка» посадка. Стюардеси поховалися в службові крісла й пристебнули ремені. Почали транслювати інструктаж про дії в разі непередбаченої ситуації. Частина пасажирів притихла, частина, навпаки, почала галасувати, заплакали діти, помітивши хвилювання батьків.

Літак зайшов на третє коло, краєм ока я помітив на льотному полі пожежні машини, і... о диво, шасі нарешті з'явилося.

Ми сіли, і тут я згадав про кільце. «Це жертва, — подумав я. — Усе ж закінчилося щасливо. Жертва долі».

Я перестав думати про втрату. «Дякую Б-гу, що взяв грошима! Якщо втрату можна обчислити

в грошових знаках, то це не втрата, а збитки. А в бізнесі без збитків не буває, і до них потрібно ставитися спокійно».

Діючи за цим принципом, можна виправдати себе в багатьох ситуаціях: подряпався, але ж нічого серйозно не пошкодив; дорожня пригода, але сам неушкоджений; хворів, але ж видужав, — і так далі.

Тепер про іншу сторону відплати, коли ти хочеш досягти успіху. Прочитав якось в одній зі старовинних книг, що добрі справи й допомога ближньому можуть дати нам успіх у майбутніх справах, але за однієї умови: якщо ми не отримуємо подяки відразу. Допоміг людині в скрутну хвилину, він тобі подякував, і ви в розрахунку. Інша справа, якщо він не знає, кому дякувати, якщо допомога анонімна. Тоді ти маєш право розраховувати на прихильність долі, принаймні будеш так думати. Це важливо, бо наші думки вельми матеріальні — багато разів у цьому переконувався.

Був і в мене такий випадок: знадобилося термінове оперативне втручання близькій мені дитині. Попри весь свій скептицизм я зв'язався зі знайомим лікарем, який працював у шпиталі, передав йому через свого помічника чималу суму грошей і попросив надати матеріальну допомогу найбільш нещасному й знедоленому пацієнту, але неодмінно абсолютно анонімно. Так він і зробив, і все завершилося чудово, повним одужанням дитини.

Однак навіть зараз, коли сплигло багато років, я не розкриваю вам усіх деталей цих подій,

мені й зараз потрібна прихильність долі.

Такі ось вчинки додають впевненості у вдалому результаті наших дій. А що, як не впевненість у своїх силах і віра в справедливу відплату, творять дива в храмах, змінюють лінію долі й забезпечують нечувані для стороннього спостерігача результати.

Я проходив через це, а можливо, й досі проходжу...

V.

«ЩО РУХАЄ СОНЦЕ І СВІТИЛА»

У 2017 році я навчався в Ізраїлі на тримісячних курсах із вивчення івриту. Не те щоб я ставив перед собою завдання опанувати мову за такий короткий проміжок часу; мені потрібно було принаймні навчитися читати.

Річ у тому, що після переїзду до Іспанії в 2014 році я почав серйозно вивчати історію сефардської громади до вигнання, тобто до 1492 року. Це було мені цікаво в усіх аспектах: як нащадку євреїв, котрі свого часу виїхали, і як літератору, котрий описує ті трагічні події.

Оригінальні документи, що збереглися з того часу в архівах і музеях, були зазвичай на ладіно, тобто на іспано-єврейському діалекті, у якому слова з іспанської мови записано єврейським алфавітом. Я вже досить добре знав іспанську мову, принаймні кастильську говірку, але ось із єврейськими літерами й орфографією були проблеми, оскільки я їх взагалі не знав. Ось тому й опановував теперішній іврит на короткотермінових курсах, сподіваючись, що

це дасть мені достатньо знань для розуміння першоджерел.

Черговий навчальний день завершився десь по третій годині дня, і я вийшов у місто пообідати й відпочити перед вечірніми самостійними заняттями. Все це відбувалося в прибережному місті Нетанія в квітні, було вже досить спекотно.

Обідав я завжди в тому самому невеликому ресторанчику неподалік. Там смачно годували, а до мене взагалі ставилися як до рідного. Персонал був абсолютно інтернаціональний: кухар — бухарський єврей Міша, на роздачі палестинський араб Джуді, на касі — емігрант зі США Вова. Втім, він також іноді згадував, що колись геть давно ще жив із батьками в Росії на Уралі. У залі також допомагав уже досить літній араб-египтянин, основний фах якого — навчання арабської мови. Вся ця команда жила на роботі душа в душу, постійно жартуючи один над одним. Вони для мене були наче доказом того, що світ і дружба між народами можливі і в такому традиційно неспокійному регіоні. Головне, щоб була спільна справа й загальні цілі.

Мені, як постійному клієнтові, порції наклали велетенські, але я якось давав раду. Ось і зараз, ледь впоравшись із величезною тарілкою, на якій, обійнявшись, лежали велика смажена риба, печена картопля й тушковані овочі, запивши це все філіжанкою ароматної кави, я попрощався з колективом і вирішив для моціону пішки пройти всі 2,5 кілометри, які відділяли мене від готелю «Кармель», розташованого на високому березі Середземного моря. Через

200 метрів перед спуском на міський пляж була простора площа з лавами, на яких завжди були місцеві пенсіонери. Потім мені потрібно було повернути ліворуч. Але зробити я цього не встиг.

— Здрастуй, Боря, — звернувся до мене повний чоловік, невисокий на зріст і огрядної комплекції.

Він сидів у інвалідному кріслі, трохи не дістаючи ногами підлоги, що надавало його позі деякої, як би це сказати, комічності. Так зазвичай сидять діти, а тут дідусь.

Я придивився: пенсіонер був у темних окулярах і солом'яному капелюсі, впізнати його було нелегко.

— Льоша, це ти?

Так, це був він, Олексій. У далекі часи, більше 50 років тому, ми з ним навчалися в одній групі в Одеському електротехнічному інституті. Він був на кілька років старший від нас, тих, хто прийшов після школи, бо після 8-го класу встиг закінчити ще технікум і одночасно з навчанням в інституті працював лаборантом на одній із кафедр.

Льоша був файний, тямущий і компанійський хлопець. Часом ми добряче «гуділи», іноді випивали, зустрічалися з дівчатами і не дівчатами, взагалі вели нехлюйський студентський спосіб життя. Він був здоровань, але маленький на зріст. Це нічому не заважало до певного часу, але на п'ятому курсі він закохався. Не так щоб це був виняток із правил. Я, наприклад, теж закохався на п'ятому курсі, на щастя, без відповіді. Але Льоша був старший, у нього це було серйозніше. Він взагалі відрізнявся серйозністю характеру.

Закохався в дівчину з паралельного потоку — Тетяну. А дівчина була суттєво вищою від нього.

У пізніші часи таке співвідношення параметрів нікого б навіть не здивувало, але тоді були інші уявлення. Чоловік має бути вищим або принаймні не нижчим. Вони зустрічалися кілька місяців, схоже, він їй теж подобався, але далі справа не рухалася. Громадська думка такого не схвалювала, вони розлучилися, і через рік обидва поєднали себе шлюбом із партнерами відповідних фізичних кондицій. Потім ми закінчили інститут і почалося інше життя, реальне, де потрібно було заробляти на сім'ю, шукати свої шляхи, самому визначати мету й методи її досягнення.

Кілька разів я ще бачився з Льошею і його новою дружиною, а потім зв'язок перервався. Зараз, звичайно, його було непросто впізнати.

— А я тебе легко впізнав, — несподівано в тему промовив Льоша. — Ти геть не змінився, ось тільки зачіска... Ну, і борода, звісно...

«Так, від зачіски мало що залишилося, — подумав я. — Але вага практично не змінилася». А вголос сказав:

— А ти, Льошо? Як ти тут опинився? Ти, начебто, був і не єврей зовсім? І дружина твоя так само...

— Яка дружина? — відгукнувся Льоша. — Перша?

— А що в тебе була й друга? — щиро здивувався я.

— Так, я зараз знову з Тетяною, вже двадцять років. Прожили ми по тридцять років зі своїми

половинками, а потім пішли з родин і почали жити разом. Через неї й сюди втрапив. Не змогли забути одне одного, постійно й нестримно тягнуло нас бути разом, і нарешті настав час, коли цілком успішні сімейні узи не змогли стримати. В неї двоє дорослих дітей від першого шлюбу, мені в чомусь легше — дітей не нажив. Правда, хворію, артрит, уже майже не ходжу, але головне — ми разом.

Що й казати, позаду було життя — й не одне.

— Ти щасливий? — запитав я.

— Так, — відповів Олексій. — Я щасливий, нарешті...

Він замовк, мовчав і я.

— Ось вона, моя пташечка! — раптом жваво промовив Льоша.

До нас неквапливо підходила велика, навіть дуже велика літня пані з приємним обличчям.

«Пташечка» була набагато більшою від Льоші, але чому, власне, дивуватися, так було задумано долю від самого початку.

— Тетянко, це Боря, він зі мною в одній групі в інституті навчався.

Пані прихильно кивнула, але було помітно, що не пам'ятала.

Я побажав їм щастя, попрощався й пішов до себе в готель.

«Ось як, — думав я йдучи, — те саме слово «любов», а скільки в ньому відтінків. Мав рацію великий Данте: «Любов, що рухає сонце й світила».

VI.

ЧАС ЗМІН...

Наскільки обставини змінюють долі людей, і яка в цьому роль самої людини?

Мені неодноразово траплялися в цьому сенсі неймовірні варіанти. Багато відомо й вам, мої читачі, але не будемо занурюватися занадто глибоко в цю непросту тему.

У 1985–1992 роках я часто виїжджав у закордонні відрядження, й весь час через Москву. Річ у тому, що в той період у СРСР для виїзду за кордон потрібно було мати не одну, як у всьому світі, а дві візи. Одна була візна — її отримували в «компетентних» органах у Москві, а інша — в'їзна, видавалася, як і належить, у консульському відділі посольства країни призначення, але так само в Москві. Крім того, міжнародні авіарейси всі вилітали зі столиці. Тому повз Москву, де ще й наше союзне Міністерство газової промисловості було розташоване, не можна було проїхати ніяк.

Розміщувало нас міністерство найчастіше в готелях «Росія» або «Москва». Готелю «Росія» вже немає, будівлю знесли в 2010 році і на тому

місці розбили парк; готель «Москва» теж демонтовано в 2004 році, але тут звели нову будівлю, зовні схожу на колишню. Правда, розміщується в ньому вже Four Seasons Moscow... Навпроти готелю була будівля всемогутнього тоді Держплану (нині Державна дума). Самий центр столиці.

Так ось, у готелі «Москва» була в мене одна знайома, за фахом валютна повія, путана, як тоді казали. Мала ім'я Карина. Була вона досить симпатичною. Пам'ятаєте старий анекдот, ще з тих далеких часів: «Ось ви, путана, і як ви докотилися до такого життя?» — «Ну що вам сказати, громадянине начальнику, просто поталанило».

Що ж, як завжди в анекдотах є щось і від життєвої правди, як ви побачите з подальшої історії. Ні, не подумайте нічого поганого, вона була професіоналка й працювала винятково заради грошей. Тому мене за клієнта геть не сприймала. Знала, що радянським фахівцям «живу» валюту на руки не видавали, обходилися чеками Зовнішторгбанку. А якщо й потрапляли різними шляхами гроші в руки, то на такі дурниці, як дівчата, їх ніколи не витрачали. Як казав один мій знайомий із тих часів: «Який сенс витрачати гроші на те, що вдома ти можеш отримати безкоштовно».

Познайомилися ми з нею в готельному барі, де у їхньої команди був, як би зараз сказали, офіс. Там і основних клієнтів добирали. Поступово стосунки наші стали більш дружніми, а розмови в проміжках між роботою більш відвертими.

— Ось, дивись, — сказав я одного разу їй, — ти, не виїжджаючи, заробляєш набагато більше,

ніж я у важких тропічних умовах із небезпекою для життя й здоров'я.

— У тебе хибне уявлення про мої заробітки, — відповідала Карина.

Треба сказати, що дівчина вона була освічена й висловлювалася завжди надзвичайно грамотно.

— Відрахування в мене великі.

— Які ще відрахування? — здивувався я. — Сподіваюся, ти податки державі не платиш?

— Як коли... Швейцару плати; бармену оцьому плати; службі безпеки готелю плати; наглядачеві від бандитів плати; кураторам від органів — обом плати. Мені не більше 30 відсотків залишається. Де ти такі податки бачив? Кажуть, що на Заході щось подібне відбувається тільки в казино. Та й щодо життя і здоров'я — так де ще більше шкоди!

— Ну так, — пожартував я. — У гарячому цеху і в незручній позі.

— Ось, ось, — підтвердила Карина. — А ти на заробітки дивишся.

— Але чому кураторів від органів двоє? — здивовано поцікавився я.

— Скільки органів, стільки й кураторів, — похмуро відповіла Карина й швидко змінила тему розмови. — Добре хоч Колька частіше натурою бере. Це той, хто від бандитів. — І в'їдливо додала: — А судячи з твоїх статків, про які ти скромно мовчиш, «мають» не тільки мене, а й тебе «в повний зріст».

Ось так я і зрозумів рівень її залежності від обставин і невдячної громадськості.

Час сплив, минули й ці «золоті» часи. Країна

розсипалася, я опинився в іншій державі, на деякий час перестав їздити в закордонні відрядження й втратив її з поля зору. Коли ж в мене з'явився свій бізнес, я на власному прикладі усвідомив усю істинність її припущення. Справді, підприємця, «коммерса», у ті часи «мали» всі, в кого з'являлася така можливість. А прибутки давалися з величезними труднощами і теж із небезпекою для життя й здоров'я.

Минуло ще багато років, і несподівано в лютому 2002-го зустрів Карину на гірськолижному курорті Франції. Це була вже доросла доглянута пані, й перебувала в компанії солідного, добре одягненого чоловіка зрілого віку. На горі, знайшовши момент, вона під'їхала до мене.

— Дивись, не назви мене Карина, — попередила вона. — То було прізвисько, «творчий» псевдонім. Мене звуть Ірина Олександрівна, і я працюю в секретаріаті Ради міністрів. Це мій постійний супутник у поїздках Микола Степанович, вельми серйозна людина. — І знизивши голос, додала: — Колишній Колька, пам'ятаєш, я тобі розповідала?

— Так-так, звісно, — запевнив я і після паузи закінчив: — Іро.

Усі наступні дні ми весело гомоніли одне з одним, погода була прекрасною, снігу випало чимало. Однак коли через кілька днів ми прощалися й обмінювалися адресами, то, як потім з'ясувалося, кожен, напевно цілком свідомо, дав хибну інформацію про можливі канали майбутніх комунікацій. На всяк випадок, напевно.

Збігли роки.

Кілька місяців тому до messenger у моєму телефоні під'єднався новий абонент. Я придивився до світлини — наче Іра. Помахав їй рукою, й вона написала: «Привіт, Борисе! Це я, Іра. Як ти живеш?»

«Усе прекрасно, — відгукнувся я. — Знаєш, що найбільш неправильне? Це коли на запитання «як живеш?» ти починаєш докладно розповідати, як ти живеш. А як ти?»

«Як завжди, — відповіла колишня Карина, а нині, звичайно, вже солідна пані Ірина Олександрівна. — У гарячому цеху і в незручній позі».

«Так, — подумав я, — змінюються часи, обставини, оточення, умови життя, але люди не змінюються. Як говорив беззаперечний і визнаний усіма геній Альберт Ейнштейн: «У старості ти той самий, що і в молоді роки, тільки сил меншає».

Утім, які наші роки?

VII.

ВІЧНИЙ РУХ

Думка про мету промайнула і зникла, але я впевнено знав: потрібно поспішати. Навіщо? Зараз це було неважливо, просто потрібно. Я поспішав, оминав кути, проходив через коридори різних будівель, входив у провулки, виходив на широкі загружені проспекти, потрапляв у натовп людей, які поспішають назустріч, шукав прикмети правильного шляху. Все навколо заважало рухатися вперед, напруга наростала, мені починало здаватися, що я не встигну, ну ніяк не встигну... Я щодуху напружив сили і... прокинувся. Спочатку, як завжди, нічого не зрозумів, а згодом...

Яке щастя — це був тільки сон. А то міг би й не встигнути, — сяйнула короткочасна думка й зникла. Не раз і не два снилися мені такі чи подібні сни: ти йдеш, біжиш, поспішаєш, не встигаєш, і прокидаєшся, обрубуючи усі нічні проблеми. Перемкнувшись на денну програму, я поглянув на годинник.

«Ого, варто поспішати, через півтори години нарада за участю Головного офісу, потім зустріч

у мерії, потім перемовини з клієнтами; ввечері засідання Правління Спілки письменників. Можу не встигнути», — подумав я. Усе як у цьому сні: поспішаєш, поспішаєш і не встигаєш і... знову прокинувся. Тепер, здається, по-справжньому. А втім, хто його знає? Сон уві сні — це вперше так. Другий сон — це ж мій день десять років тому. Яка спокуса — прожити ще раз день у минулому. Цікаво, чи вийшло б? Може, після цього життя могло б скластися по-іншому в тому віртуальному світі. Хоча ніхто не доведе справжність і цього сонячного іспанського ранку.

Життя взагалі — це просто ланцюжок взаємопов'язаних подій. Заміни одну ланку, і доля піде іншим шляхом. У 1963 році я був веселим довготелесим молодиком. Через місяць атестат зрілості, потрібно було вирішувати, що робити далі. Батьки в цей момент готувалися до від'їзду з Астрахані до Сімферополя, де батько здобув за конкурсом посаду завідувача кафедри математики в місцевому інституті. А мені вони пропонували вступити до інституту в Одесі, звідки всі ми були родом і де досі мешкали деякі друзі й родичі. Мені хотілося чогось вищого; я інстинктивно відчував, що можу загрузнути в провінційному житті-бутті. Тим більше, я певною мірою був місцевою математичною знаменитістю, мав карколомні успіхи на місцевих олімпіадах, і навіть того року посів призове місце на Всесоюзній олімпіаді. Правда, грамота ще не надійшла. І ця думка дещо обмежувала політ моїх фантазій. «Ось, не надійшла чомусь?» А якби надійшла, то можна було б у провідні

математичні виші вступати без іспиту з математики.

Грамота надійшла тільки через півроку, коли я вже кілька місяців навчався на першому курсі Одеського електротехнічного інституту зв'язку. Послухав батьків і обрав оптимальний шлях. А далі інститут як інститут: навчався, завершив, армія і рік роботи на вузлі зв'язку. Усе, більше я за цією спеціальністю не працював.

Працював у нафтовій і газовій промисловості, здобув економічну спеціальність, потім зробився фінансистом і працював у банку, захистив дисертацію, захопився управлінням, потім художнім словом, яким живу й дотепер. Багато разів я думав, що якби не вступив тоді в Одесі, то життя пішло б, напевно, іншим шляхом. Це був перший і останній випадок, коли я не зіграв на максимальній швидкості. Що ви хочете, був ще підліток, тинейджер — батьків послухався. Повірив їхньому життєвому досвіду.

А хіба це погано? Хто його знає, як могло б скластися життя, якби я вчинив інакше. Так не раз казали вони мені згодом. Але в тому й річ: хто його знає? Більше я такого не повторював ніколи. Видирався на найвищі життєві вершини, що оточували мене в тому далекому часі й досить швидко зрозумів, що дорогу здолає той, хто йде.

Ні, доводилося і зриватися, і досить сильно забиватися; щось вдавалося, а щось ні, але я завжди знав, що краще шкодувати про зроблене, ніж про незроблене.

Але ось ці сни? Чому мета там ніколи точно

не визначена; ти поспішаєш, але не зовсім уявляєш, куди й навіщо. Можливо, й немає цієї мети, і все туман, міраж, фата-моргана? Небезпечні думки, проте неминучі на нескінченній дорозі.

«Шлях наш у темряві», — мовили мудреці. Але чому так?

Пригадуєте билину про Іллю Муромця? Тридцять три роки на печі, а потім іди в поле, шукай свою долю. А там камінь, а на камені напис і три дороги. Варіантів багато, але один варіант завжди, мабуть, найкращий, один найгірший, а один середній. Так, богатирі спочатку найгірший вибирали, а не найкращий. І була в цьому велика народна мудрість: вибирати потрібно найважчий шлях, що потребує максимального напруження сил, тоді інші можна легко мимохідь здолати.

Не дарма ж у самурайському «Шляхові воїна» (Бусідо) мовиться: «З усіх шляхів, що скеровують до мети, вибирай той, який веде до смерті». Такі люди розуміли, як має поводити себе чоловік у критичних ситуаціях. Ми інстинктивно розуміємо, що життя — це ризик, і на життєвому шляху потрібно ризикувати постійно, а інакше програєш. Правда, чи можна виграти в долі — це вельми суперечливе й неточне питання, але ти хоча б відчуєш на губах смак перемоги. Як писав Борис Пастернак:

І інші цим живильним слідом
Пройдуть твій шлях, за п'яддю п'ядь,
Та успіх це чи біль зневіри
Ти сам не маєш розрізнять.

Тож я завжди ризикував у житті, прагнув брати на себе максимально можливі зобов'язання й втручався в досить ризиковані проекти. Однак була й зворотна сторона медалі. Відчуваючи високий ступінь небезпеки, прагнув забезпечити й максимальне страхування, як кажуть в економіці — хеджування ризиків.

Я працював на Крайній Півночі і в тропіках, в океані й на суші, в горах і на рівнинах, в мирних умовах і в місцях, де стріляли й убивали. Що з усього цього залишилося?

А ось це й лишилося — спогади, ті самі сни, як відображення дійсності. А найголовніше, воно нікуди не поділося — це почуття безперервного гоніння в прагненні обігнати долю. Воно й зараз зі мною.

Іноді мені здається, що я дивним чином вцілів і дотягнув до дня сьогоднішнього. Як усі люди, котрі багато ризикували в житті, я фаталіст, вірю в долю, у якусь силу, немовби янгола-охоронця, який оберігає мене певною мірою від фатальних помилок. Щоправда, янгол цей доволі неактивний і втручається тільки у справді серйозні питання, а в дрібницях навіть не бажає спілкуватися зі мною. Так у карти або в рулетку, або в інші азартні ігри мені краще не починати грати. Не фартовий, обов'язково програю. А ось там, де життя на кону, можеш розраховувати на деяку допомогу. Що ж, за це вдячний, гріх скаржитися.

У важких, по-справжньому важких ситуаціях чоловік має виявляти неймовірну ефективність — це його родова якість, так має бути.

Ось я весь час кажу: «Чоловік, чоловік...». «А як щодо жінок?» — запитують представниці найкращої половини моїх читачів. А ви в них і спитайте. На мою думку, таке життєве занепокоєння, вибачте, як «шило в дупі», над таким не варто й замислюватися. Я думаю, що найсильніша її якість — це вміння чекати. Але я із зовсім іншого часу, і жодний апгрейд не витравить із мене цього історичного мачизму. Але зараз з'явилися зовсім інші жінки: сильні, рішучі, котрі беруть на себе максимальну міру відповідальності. У них усі ті риси, які я раніше вважав суто чоловічими. Що ж, усе в цьому житті змінюється й потрібно сприймати це як даність. Як написав Гете у «Фаусті»:

Я піднімаюся
й падаю знову..
Смерть і народження —
Вічне те море;
рух і життя
у одвічнім просторі..

І немає нічого, крім одвічного руху. Принаймні можна в це вірити...

VIII.

ЦІЛІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Пригадую, років 10 тому я був на публічній презентації нової книжки одного письменника. Гарний повноформатний історичний роман. Людей прийшло чимало. Сидимо ми в залі, а досить літній письменник, спираючись на палицю, за допомогою онука ледь піднімається на сцену до трибуни. Подивився він на нас і каже:

— Давно хотів написати цей роман, матеріал був готовий, сюжет розроблений — але часу все не було, суєта, неспокій, занадто активне життя. Не раз я подумки звертався до вищих сил із проханням подарувати мені затишок і дати час для написання цієї книжки. Почули вони мої прохання — в мене стався інсульт, і на довгий час, а може, й назавжди в моєму житті настав спокій... Бачите, роман написав. Правда, я уявляю цю подію інакше.

Багато разів мені доводилося спостерігати, як збувалися плани людей, які чогось пристрасно хотіли, але ніколи це не відбувалося так, як вони собі колись уявляли. Завжди інакше,

а іноді й зовсім не так, за інших умов і обставин, іноді з різноманітними наслідками, що змінюють саме уявлення про кінцевий результат. Та й на власному прикладі спостерігав це не раз. Ось колись хотів зробити кар'єру, досягти успіху, побудувати будинок, забезпечити родину — начебто все реалізував, тільки зараз це має набагато менше значення, ніж тоді. Навіть у тому будинку я зараз не мешкаю — обставини змінилися.

Усі ми маємо досвід нездійснених бажань, а дехто й здійснених. Багато хто може приміряти це на себе.

Одного разу розмовляв я з доволі відомим фінансистом, який за всіма критеріями досягнув значних успіхів у своїй царині, став дуже заможним і впливовим.

— Дивись, — сказав він, — ось я все життя дуже важко працював, зараз можу собі дозволити майже все, але мені вже не так багато й треба, адже скоро вісімдесят.

Подумайте про свою біографію.

Пам'ятаєте, в підлітковому віці ми хотіли любові, жінок? Та й як не хотіти — закон природи. Потім ми це отримали, хто в шлюбі, хто поза ним, — неважливо. Але все не так, як ми тоді уявляли, чи не так? Ні, я зовсім не хочу сказати, що гірше, в багатьох навіть краще, але не так. Бо разом із цим великим почуттям ми отримали й те, що його зазвичай супроводжує: відповідальність, ревності, розчарування, часто охолодження й зради, дітей, яких ми знову ж любимо трохи приреченою любов'ю, бо вони колись виростуть і полишать нас.

Може, все це тому, що ми не можемо передбачити подій через неповне знання обставин, а можливо, це плата за досягнення тих самих бажань.

Що таке бажання? Це спроба змінити поточну програму нашого життя. Якщо ти наполегливо прагнеш досягнення своєї мети, то програма може змінитися, але водночас змінюються всі взаємопов'язані з тобою події. Ніхто ж не вміє бажати з урахуванням усіх можливих обставин, не дано нам таке.

Пам'ятаю, мені якось розповіли старий анекдот. Їде чоловік пустелею, вже тиждень як їде й бачить на піску чарівну мідну лампу. Він її потер, і звідти, як годиться, з'явився джин. «Проси, чого хочеш», — каже джин. Утомлений від спеки й самотності, подорожній відповідає: «Хочу, щоб навколо було багато води й багато оголених жінок». Джин подумав і зробив його унітазом у жіночому туалеті.

Бачите, не зміг подорожній уявити всіх наслідків свого бажання. Ну а якщо серйозно, то потрібно бути обережнішим у своїх бажаннях. Поміркуйте спершу, чи задовольнить вас остаточний результат. Досягти мети завжди нелегко, і на цьому шляху ти можеш втрачати здоров'я, близьких, коханих, майже завжди дорогоцінний час — найбільш не відновлювальний життєвий ресурс.

Так що ж, не бажати, не ставити перед собою значних цілей? Звичайно ні, єдиний чинний сенс життя — в досягненні цілей, але й про саме життя не гріх подумати. Адже воно — конечне.

Іноді ми хочемо руху, а іноді спокою; це не означає, що ми будемо хотіти цього завжди. Майте терпіння, виявляйте розумну наполегливість, не дозволяйте собі абсолютних бажань, які заповнять усе ваше життя й не залишать місця для звичайних людських радощів та смутку. Будьте помірковані. Вельми шанований мною поет Олександр Яшин колись написав:

Побути сам я мрів, це вже певно.
Й лишився. І живу, як сам хотів.
Тож тріумфуй, радій без зайвих слів!
Але де все, чого так прагнув ревно?
Та хтось же ж мав постукати, напевно!
За день постукати хтось мав, то певно!
Ніхто! У жоден спосіб! В жоден з днів.

Той, хто знає біографію цього поета, розуміє, наскільки складні особисті обставини супроводжували реалізацію його бажань. Тією або іншою мірою так у всіх. Нині я це добре розумію, але для цього знадобилося, знаєте, 75 років...

ІХ.

ЖИВЕ СЛОВО

Усе свідоме життя я був пов'язаний із друкованим словом. Спочатку тільки читав, потім почав і писати. Знову ж, робота в проектних і наукових організаціях сприяла цьому. Ба більше, це була частина самої роботи. Від кількості серйозних, ґрунтовних публікацій залежала й оцінка роботи, і просування в науковому середовищі кар'єрними східцями. Але завжди мене цікавило питання: ось я пишу, мене публікують солідні журнали, видавництва, а скільки народу мене насправді читає? У ті часи це можна було опосередковано й дуже приблизно оцінити тільки в живому спілкуванні з колегами й за кількістю цитування. Однак коло вузьких фахівців усе-таки відносно невелике. Але коли 12 років тому я почав писати художню літературу, ці питання набули для мене особливої актуальності. Справді, тут аудиторія набагато ширша.

Так, усе-таки дано чи не дано нам «передбачити, як слово наше відгукнеться». Чи Тютчев мав рацію, «і нам співчуття дається, як нам дається благодать»?

У зв'язку з розвитком цифрових технологій в останні роки вважають, що художню паперову літературу читають зовсім мало. По-перше, через її порівняно невисоку інформативність; по-друге через незручності, пов'язані з використанням матеріальних носіїв інформації, високу вартість, підвищення вимог до якості друку, оформлення та ін.

Час показав, що все це так, але, як завжди, й не зовсім так. Тут можна провести аналогію з живописом. Він виник передусім як ремесло, а потім уже як мистецтво. У ХІХ столітті винайшли фотографію, яка була вдосконалена в ХХ столітті, а потім винайшли й цифровий світ, який і зараз успішно існує. Але живопис не зник, фото не замінило його повністю, а просто зробило більш елітним різновидом діяльності. Ремесло майже повністю втрачено, портрети тепер пишуть рідко, але мистецтво залишилося. Як і раніше, цінними є роботи старих майстрів; є й нові.

Так і література: царина її застосування звузилася, але не зникла. Освічені люди мають бібліотеки, покращилася якість друкованої продукції, особливо цінуються дорогі якісні видання. Щоправда, скоротилися наклади, але скільки людей читають кожну видану книжку — як і раніше не з'ясовано.

Побутує думка, що не так уже й мало тих, хто читає. Думка ця ґрунтується на деяких фактах, частину з яких я пропоную вашій увазі.

Дотепер за мого авторства видано вже 27 художніх книжок різними мовами. Кількість

журнальних, газетних, інтернет-публікацій становить кілька сотень. Не знаючи охоплення аудиторії, я спочатку припускав, що коло читачів не надто велике. Однак після видання моєї третьої книжки зі мною в різний спосіб почали контактувати деякі її герої.

Книжка являла собою збірку оповідань про дитинство, про друзів і товаришів тих далеких років. Уявіть, уже 60 років минуло, а вони прочитали, впізнали себе, згадали ті події, іноді не зовсім так, як я; знайшли мене у всесвітній мережі й висловили з цього приводу свою думку. З того часу я ніколи не наводжу справжніх імен своїх героїв, щоб залишити в оповіданні деяку невизначеність, можливість сховатися за псевдонімами. Але вони все одно впізнають себе, телефонують і запитують: «Як, невже це я?» Здебільшого в таких випадках я відповідаю нечітко: «Упізнав себе, отже, ти, не впізнав, тоді не ти».

Майте на увазі, я їм цих книжок не надсилав, вони часто живуть у різних країнах, у нас не зберіглося жодних зв'язків, але мої книжки до них потрапили. Якими шляхами?

Уже в Іспанії я видав збірку оповідань іспанською мовою, де розповів про старовинну родинну історію, як наш пращур у кінці XV століття сховав золоте кільце під бруківкою в центрі Барселони на знак того, що повернеться. Він не повернувся; більш ніж через 500 років повернувся я, його нащадок. І досить необережно навіть точні координати цього потенційного скарбу і приблизно через місяць старовинну бруківку

спробували потрощити невідомі зловмисники. Вона не піддалася, а пильна іспанська поліція злякала новоявлених «чорних археологів».

Отже, всі ці роки мене досить регулярно розшукують прототипи моїх літературних героїв і повідомляють різні факти своїх біографій, які дають багатющий матеріал для написання нових версій раніше виданих літературних творів.

Найбільш незвичайний випадок стався, коли я побував в іспанському місті, де жили мої пращури, й навіть розшукав через місцевий музей юдаїки конкретний будинок у старому центрі, що колись їм належав. Врахуйте, це було 526 років тому. Зараз у ньому розташований один із підрозділів місцевої мерії. Про це я теж написав оповідання в іспанській книжці, і через три місяці після видання отримав офіційну відповідь, що реституція не передбачає повернення власності через такий тривалий термін.

Так, але ж я жодних офіційних запитів не надсилав.

Отже, все це когось хвилювало, десь знайшли й прочитали мою книжку, визначили адресу й відповіли на невисловлене запитання. На таку популярність я навіть і не розраховував.

Ось бачите, здавалося б, — що таке одна художня книжка в морі різноманітної інформації, яка поширюється зараз у світі. А вона таки знаходить адресата. Це все одно, як колись в епоху великих географічних відкриттів написати лист, впхнути його в пляшку, закоркувати й викинути в бурхливі океанські хвилі. І лист надійде, дивно, але це справді так. Не дарма Бунін колись

написав: «Мовчать гробниці, мумії й кістки, — лише словам даровано життя...»

Письменник створює власний світ на основі фактів життя, розміщує в ньому героїв, а ці герої швидко здобувають плоть і кров, отримуючи повноцінне життя.

Отже, читають нас, читають, незважаючи ні на що...

Х.

ЗА ОБРІЄМ ПОДІЙ

Чим більше тобі років, тим цікавіше, що там далі, за межами цього етапу нашого матеріального життя. Звичайно, може бути й нічого, однак, розмірковуючи раціонально, можна припустити, що, можливо, це й не так. Найпростіше заперечувати все, що ти не готовий пояснити на основі тієї інформації, якою володієш. Однак у нас, живих істот, були ж і попередні етапи існування. Злиття сперматозоїду і яйцеклітини призводить до запліднення й виникнення нової живої істоти. А чи живі сперматозоїди? Начебто так — вони рухаються проти течії рідини в організмі жінки, роблять спільні дії з руйнування й подолання оболонки яйцеклітини, прагнуть до мети, масово жертвують собою для того, щоб один, тільки один із приблизно 200 мільйонів у кожному заплідненні досяг яйцеклітини й здійснив зачаття майбутньої людини. А яйцеклітина? Вона начебто пасивна, але й не зовсім. Яйцеклітина заохочує зачаття від одних особин і перешкоджає від інших, вона вживає заходи, щоб мав

результат лише один обраний сперматозоїд, вона вмикає механізм клітинного поділу ембріона. Чим не розумна поведінка? Більше того, ці два цілком живих елементи людського організму під час створення нового зберігають генетичну інформацію, яку містять у собі, передають її далі ланцюгом поколінь.

Мимоволі починаєш думати, що якщо були попередні етапи живого шляху, то чому б не бути й наступним. Знову ж релігії... Усі вони вважають, що наше життя — лише етап нескінченного (або кінцевого, але довгого) шляху. Але як би ми не ставилися до релігії й нескінченних культів, варто визнати, що обряди створили люди, на відміну від божественної суті, провидіння, абсолютної істини, нескінченної безлічі явлень природи, що існують від самого початку й незалежно від нас.

За свого досить довгого й різноманітного життя я не раз зустрічався з незрозумілими виявами природи, що начебто підтверджують тезу щодо пролонгації життя за межами нашого існування, однак трактування можуть бути й іншими, чесно кажучи. Розповім про один випадок, але повірте, знаю й багато інших.

1975–1976 роки, я часто виїжджав на будівництво 3-ої й 4-ої ліній магістрального газопроводу «Середня Азія — Центр», де здійснював авторський нагляд за проектами нашого інституту. Літо, нечувана спека, газопровід пролягає по величезному пустельному плато Устюрт, розташованому між Мангишлаком і затокою Кара-Богаз-Гол на заході, Аральським морем

і дельтою Амудар'ї на сході. У певний момент будівництва траншея для труб пройшла через руїни стародавнього людського поселення, що згоріло в стародавні часи, й робочі принесли людський череп, який випав зі стінки траншеї, практично неушкоджений. Після того як його охайно очистили від землі, всередині знайшли бронзовий наконечник стріли. Запропонували мені взяти його як незвичайний сувенір; я категорично відмовився. Тоді його забрав собі місцевий виконроб.

Через рік зустрілися з ним у міністерстві, він уже начальником ділянки став. Увечері посиділи у відомчому готелі, випили, поговорили. До речі, я запитав і про череп. Колишній виконроб якось зпохмурнів.

— Розумієш, — говорить, — я з нього нічник зробив. Почистив, електричну лампочку всередину приладнав, у спальні поставив. І тут таке почалося... Дружина кохатися відмовляється. «Він на нас дивиться», — каже. Спати почав дуже неспокійно, якісь пожежі снилися, погоні, переслідування. І в усій родині такі самі проблеми. Дружина якось каже: «Мені наснилося, що зі мною був якийсь чоловік, але не ти. Як таке може бути? Прибери ти цю гидоту зі спальні. А тут ще й діти почали уві сні кидатися й слова якісь незрозумілою мовою вигукувати... І ось що ще цікаво: бронзовий наконечник стріли я очистив від землі й завжди клав на тумбочку. Так уранці він іноді опинявся на іншому місці й завжди трохи далі від черепа, ніж був увечері. Одного разу навіть на підлогу

впав. Самостійно перекочувався чи що? Записався я до психіатра в районний шпиталь, він мені каже: «Це не до мене, йди до мулли». Пішов до старого шановного імаму, все розповів. «Воїн той, — відповідає, — не був похований відповідно до традицій і обрядів тієї епохи, ось дух його й не заспокоївся й переслідує вас своїми прижиттєвими спогадами. Він має пройти обряд поховання, нехай і наш, сучасний. Як би ми не зверталися до споконвічного, ми завжди адресуємо наші молитви, прохання й побажання тій самій Божественній сутності, незалежно від обрядів». Потім звернувся до істориків. «З огляду на бронзовий наконечник, — сказав мені один дуже шановний археолог, — це епоха завойовницьких походів Александра Македонського. А тоді населення Согдіани переважно сповідувало зороастризм. Мені важко сказати, які були деталі похоронних обрядів тієї епохи, але зараз традиційним способом поховання у збережених громадах зороастрійців Ірану та Індії є Виставлення. Небіжчиків виставляють у спеціальних місцях або на вершинах веж без дахів, де тіла утилізують хижі птахи-стерв'ятники, а потім кістки складають в урни. Далі ховають у бетонованих або обкладених каменем могилах і склепах, щоб уникнути осквернення землі й води небіжчиком. У вашому випадку перший етап можна оминати, у вас і так вимиті кістки. Але майте на увазі, що перенесення й поховання тіла згідно з зороастрійськими традиціями можуть здійснювати не менше двох осіб. Поодиноці — це великий гріх». Ось я так і зробив, і все

відразу ж припинилося. Вип'ємо ще й забудьмо цей неприємний епізод. Не можна турбувати спокій тих, хто вже пішов у вічний і таємничий шлях.

Що ми знаємо про те, що буде? Нічого, навіть менше, ніж нічого. Одне зрозуміле: ніщо не виникає з нічого й ніщо не зникає без сліду.

А п'ять років тому я довідався, що дослужився колишній виконроб до керівника будівельного управління, успішно вийшов на пенсію і вже перейшов межу, за «обрій подій», у той самий нескінченний шлях... Мир йому і всім, кого він, можливо, зустріне там...

XI.

«...ПОКРИВАЄ ВСІ ВІЙНИ»

Дзвінок пролунав пізно ввечері наприкінці березня 2020 року.

Тривожний час: пандемія, локдауни в багатьох країнах. У європейських країнах (Італія, Франція, Іспанія) смертність за офіційною статистикою досягає 14–15 відсотків, як за середньовічних епідемій віспи чи холери. А я саме в центрі цих подій — у Барселоні. Тому до дзвінків ставився обережно, новини повідомляли найчастіше погані. Але мобільний телефонував наполегливо, і я відповів.

Це був мій старий приятель із немодним нині іменем Гліб. Ми знали один одного багато років, навіть десятиліть, ще з армії, але останнім часом контактували рідко — не було приводу. Зараз привід з'явився, але вельми неоптимістичний.

— Борисе, — сказав Гліб, — я в реанімації, в мене COVID. Гіршає й гіршає. Ти знаєш, мені нещодавно виповнилося сімдесят п'ять, тож не знаю... Тут навіть цих безглузвих апаратів примусової вентиляції легень на всіх не вистачає. Сестра сказала, що до мене черга може дійти тільки вранці. Боюся не дожити.

— Тобі що, гроші потрібні? — захвилювався я. — Так скажи номер карти, я перерахую.

— Та ні, — відповів Гліб, — із цим усе гаразд. Просто я тут у палаті сам. Вранці нас було троє. Двох уже відвезли... Але ж я сьогодні ще з ними розмовляв. Хотілося б переговорити. Ми з тобою виховувалися при цьому, хай йому грець, соціалізмі. Тому не звикли сповідатися, тим більше просити відпущення гріхів. А зараз не завадило б.

— Ну що ти? — почав було я заспокоювати його, але зразу ж зрозумів, що в такій ситуації це геть намарно.

Гліб говорив повільно, тихо й монотонно, але безперервно, наче й не чекаючи відповіді з мого боку.

Я перестав намагатися його переривати й просто слухав.

— Завжди був дуже обов'язковим і жив розумом, — розповідав він. — Слабка втіха для людини, яка пізнала тягар пристрастей лише в зрілому віці, але що залишається... Колись давно, закінчивши, як і багато хто з нас, інженерний інститут, я вирішив одружитися. Не стільки навіть через раптово збурене почуття, скільки з міркувань доволі тверезих: потрібно домагатися успіху в житті; це потребує наполегливої праці; тили мають бути забезпечені. Молода й досить вродлива дівчина Олена з гарної родини стала моєю другою половинкою, і я з натхненням пірнув у життєву «вирву». З того часу «вирви» не спинялися ні на день, і до п'ятдесяти років я багато чого досягнув. А Олена? Вона сумлінно виконувала свої обов'язки

господині, матері, супутниці життя. На неї завжди можна було розраховувати. Перший час я не помічав, що чогось позбавлений, що існують іще якісь почуття, крім боргу, вірності й відповідальності, але після приблизно двадцяти років шлюбу в мене, якось природно, почали виникати спершу нетривалі інтрижки, а потім і довгострокові «романи на стороні». Інтересів Олени це наче й не зачіпало. До неї виявляв максимальну шану й повагу; я тримав слово, яке дав колись перед Богом і людьми. Але ще через десять років з'явилася Вона. Це було щось геть інше; до таких сильних почуттів уже не можна було ставитися поверхово, і, що важливо, вони були взаємними. Справді, особлива жінка, як за зовнішніми, так і за внутрішніми якостями. Теж, до речі, не вільна від сімейних зобов'язань. Перші роки ми не часто, але регулярно зустрічалися, виправдовуючи себе саме цими обставинами. Можливо, ми обидва очікували, що почуття з плином часу згаснуть, як це завжди траплялося в подібних ситуаціях у минулому. Проте промайнули чергові двадцять років, а почуття тільки посилювалися. Ми почали зустрічатися рідше, але довше. Звичайно, це віддалило нас від своїх родин, однак зовнішньої пристойності ми дотримувалися й надалі. Люди зазвичай будують свої уявлення на тому, що знають або бачили, або відчували. Тому раніше словом «любов» я називав те, що переживав сам. Тепер я знаю інший зміст цього слова: шалений, гарячий, пристрасний і нетерплячий. Так, ми зробилися старшими, але

наших почуттів це не приспало... Так і тривало до останнього часу, а зараз я тут, мені нікому про це розповісти, а тримати в собі нестерпно. Уже вибачай!

Гліб замовк і важко зітхнув.

Непросто було відповісти на таку сповідь, але я все ж спробував:

— Глібе, — мовив я. — Тобі нема чого соромитися. Ще в коментарях до притч Соломонових зазначалося, що «Ненависть побуджує сварки, а любов покриває всі війни»*. І там також було сказано: «Щасливі ті, хто відчувають любов». Будь щасливим і ти.

— До побачення, — відповів Гліб. — Мені справді легше.

І поклав слухавку.

Наступного ранку я з тремтінням у серці потелефонував йому: ніхто не відповів; потім удень відповіла медсестра.

— Вашому другу легше, — сказала вона. — Криза минула, думаю все обійдеться.

А ще через три дні зателефонував і сам Гліб.

— Слухай, — сказав він, — я пам'ятаю, що телефонував тобі, але не пригадую, що казав. Якщо чесно, я нічого зайвого не бовкнув?

— Ні, — відповів я. — Зайвого — нічого, тільки те, що варто було сказати. Оджуй!

Із того часу ми не спілкувалися, але знаю, що в нього все гаразд, іноді відстежую в соцмережах.

* Книга Приповідок Соломонових 10:12. Переклад Івана Огієнка.

А зараз я сиджу за столом і дивлюся на цей аркуш паперу. Мені дивно, що він іще не запалав яскравим полум'ям від неможливості викласти словами весь племінь і глибину людських почуттів. У поетів про це мовиться краще, але це зазвичай швидко спалювало їх зсередини. Пригадуєте, в О. С. Пушкіна у вірші «Ніч»:

Мій голос, що тобі несе мої благання,
Тривожить ночі пізньої мовчання.
Край ліжка свічечка на відстані руки
Горить. Мої слова, складаючись в рядки,
Течуть немов струмки, що сповнені тобою.
В п'їтмі твое лице я бачу над собою.
Ти посміхаєшся, і шепіт чую я:
Коханий, друже мій... люблю... твоя... твоя!..*

Написано без властивої великому поетові посвяти. Тож літературознавці досі в роздумах, хто мається на увазі у вірші, хто ця кохана поета: чи то графиня Єлизавета Воронцова, то чи дочка банкіра, красуня Амалія Різніч?

Я ж завершу цей розділ словами: «Не тільки Глібу потрібна сповідь, для кожного настане свій час...».

* Переклад Олександра Грязнова.

ХІІ.

ОДНОГО РАЗУ Я КУПИВ...

Одного похмурого дня восени 2005 року мені зателефонували із Москви на роботу в банк. На словах переказали вітання від одного зі старих міністерських знайомих часів моєї роботи в морській нафтовій і газовій промисловості. Було й прохання про зустріч із його бізнес-партнером.

— Звісно, — відповів я, — нехай приїжджає.

Секретарі узгодили між собою терміни, й через кілька днів у призначений час до мене завітав відвідувач. Це був чоловік середніх років абсолютно невиразної зовнішності з невеликим «дипломатом» у руках. Погляд наче ковзав його обличчям і відхилявся вбік, ні за що не зачепившись.

— Микола Павлович, — сказав він і додав. — Я до вас із діловою пропозицією. Ви довгий час — понад двадцять років — працювали в системі нафтової й газової промисловості СРСР і зробили там непогану кар'єру. Однак бувало у вас виникали труднощі, які не могли

пояснити, а іноді ви про них навіть не підозрювали. Зараз ви в бізнесі й володієте значними фінансовими можливостями, і не хотіли б купити собі можливість з'ясувати причини багатьох минулих труднощів, знайти душевний спокій і правильне розуміння обставин днів минулих?

Я був спантеличений.

— Ви хочете мені щось розповісти?!

— Ні, я передам вам копії документів, які впливали на вашу долю й кар'єру, а висновки уже робіть самі.

— Яких документів?

— Тих, що писали люди, котрі вас оточували і яким це було доручено.

— Ким доручено?

Микола Павлович промовчав і багатозначно подивився вгору.

— Ви хочете сказати, що ці доноси, вибачте, документи, — підписані?

— Ні, вони написані від руки й підписані псевдонімами або взагалі не підписані, але за змістом і сенсами, а іноді й за почерком ви зможете здогадатися... в багатьох випадках. Ми оцінюємо цю інформацію в...

Він назвав чималу суму у твердій валюті. Першим моїм бажанням було відразу розпрощатися, але цікавість перемогла.

— А за який період?

— За весь період вашої роботи в галузі, правда, поки ви були на рядових посадах, то особливого сенсу збирати про вас інформацію не було. Але ось останніми роками — усе змінилося й

сенс з'явився...

— Миколо Павловичу, — сказав я, — не можу прийняти жодного рішення, поки не подивлюся на ці папери. Наразі геть не уявляю, чи мають вони для мене хоч якусь цінність. Та й чи справжні вони?

— Звичайно, це копії, але з оригіналів, — відповів Микола Павлович. — Але щоб ви не сумнівалися, можу показати один документ, на мій погляд, самий безневинний.

Він простягнув мені аркуш паперу. На ньому округлим, тремтливим почерком було написано...

Я мимохіть почервонів і знітився. Хто міг знати такі подробиці? Несподівана думка сянула в голову: «Такі подробиці міг описати тільки учасник «процесу». Та невже?..»

Я подивився на Миколу Павловича. Той злегка посміхнувся й кивнув головою, ніби відповідаючи на мої невисловлені думки.

— Думаю, у вас буде багато цікавих припущень, — неголосно прокоментував він.

— Домовилися, — впевнено сказав я. — Беру. Але в мене буде умова: ви почекаєте просто тут, поки я бодай побіжно не перегляну всіх матеріалів.

— Гарзд, — відповів Микола Павлович, — почекаю.

— А не боїтеся? Все-таки, ви на чужій території?

— Ні. Я тут не сам, та й ви зробили свій вибір усвідомлено й самостійно, — і він злегка нахилив голову в бік дверей до приймальні.

Коли він вийшов, я відчинив сейф, дістав гроші й, не витримавши, увімкнув відео приймальні. Там сиділи ще двоє міцних молодиків із досить підозрливими фізіономіями.

Потім ми розраховалися і я переглянув матеріал. Він справді був дуже цікавим. Як багато, виявляється, відбувалося в мене за спиною.

— Не шукайте мене, — сказав Микола Павлович на прощання. — Я особа непублічна, й мое ім'я, як ви розумієте, — псевдонім.

Несподівана думка раптом осягнула мене.

— У вас тут весь матеріал про минуле. А про теперішнє не знайдете?

— Над теперішнім працюють інші, — відловив так званий Микола Павлович, — Можливо, вони до вас колись і прийдуть. Але ж теперішнє впливає з минулого. Ось ви придивіться до свого оточення, можливо, якісь висновки й зробите. Але не раджу «вихвалитися» цими документами перед іншими — нічого, крім неприємностей, не матимете.

Він пішов, а я задумався. Звичайно, не новою була для мене загальна система доносів, що пишно розквітла в умовах соціалістичної дійсності. Але щоб у такому обсязі?

Я витратив на розшифровку цих «листів щастя» кілька вечорів, і багато що для себе усвідомив. Навіть на перший погляд було помітно, що доносили на мене регулярно й чимало людей. Серед них були, скажімо так, конформісти й дисиденти, підлеглі й керівники, друзі й товариші по службі, чоловіки й жінки. Не все там було правдою, були й плітки, нашіптування, анекдоти,

яких я не знав і, відповідно, не розповідав, були обшуки моїх речей у закордонних відрядженнях на предмет чогось забороненого. Дещо, раніше мені незрозуміле, можна було цим пояснити; про інше можна було тільки здогадуватися. Деякі з цих людей і досі працювали або мали справи зі мною. Кілька ще раніше зізналися мені в гріху доносів і я їм пробачив з огляду на обставини. Але як бути з тими, хто, можливо, провадив цю діяльність і зараз? Такі теж були.

Вирішив я, що кожен може жити й діяти відповідно до власних життєвих обставин, а моє завдання — мінімізувати шкоду для інших і для себе від їх діяльності. Тому протягом двох місяців я непомітно змістив деяких старих «бійців» на більш безпечні в частині доступної інформації місця, прагнучи, щоб вони не програли в зарплаті. Деякі на мене образилися, іншим було все одно. Так і завершилася ця не зовсім звичайна історія.

А зараз я сиджу й думаю ось про що. Так, обставини «ламали» людей. Жорстоке, криваве ХХ століття залишило нам не найкращу спадщину зі, скажімо так, живого матеріалу. Найкращих, як це буває, знищили.

Але не всі ж, усе-таки, писали доноси, були й інші. Це про них писав один із моїх найулюбленіших поетів Булат Окуджава:

Совість, і шляхетність, і чесноти —
Ось вони, святих найкращі роти.
Простягни до них свою долоню.
З ними не згорить ніхто й не втоне.

В них чоло високе, як поглянеш,
Тільки їм присвячуй кожну днину.
І хоча звитяжцем ти не станеш,
Маєш шанс померти як людина.

Допоки будуть і такі, можна жити на світі й
не втрачати віри в людей.

СОН АВРААМА

Розділ із повісті

Старий Авраам помирав. Йому було чимало років. Так багато, що його діти й онуки постійно помилялися під час підрахунку. Він і сам це погано пам'ятав. Проте інше, особливо те, що відбувалося давно, пам'ятав чудово. Іноді згадував події, у яких брали участь його пращури, навіть дуже далекі. Це була його таємниця, але він розумів, що не має забрати її з собою.

Ще вчора він був цілком при пам'яті, а сьогодні весь час впадав у забуття, яке перемежовувалося з неймовірно реальними мареннями. Ось він, або майже він, — докруз пустеля, віслюки, верблюди, барани, кози. Вони спускаються до Єгипту, зупинка на нічліг.

Його сестра й дружина, красуня Сарра, разом зі своєю служницею-египтянкою Агар, готують вечерю. Інші члени роду влаштовують

тимчасовий табір, заганяють худобу у швидкоруч споруджений загін. Сонце вже зовсім низько, й скоро буде геть темно.

Як давно це було? І чи з ним? Так, звичайно з ним, адже ось він, усе чує, все бачить, знає одночасно минуле й майбутнє. Колись Господь сказав йому, що з його семені підуть численні народи, як і сам він пішов із семені Сима, старшого сина Ноя.

Авраам на деякий час прийшов до тями. У кімнаті був напівморок, блимав тільки невеличкий каганчик, вікна були зачинені й пахло ліками.

Вчора він рішуче зажадав, щоб викликали дітей і онуків, його кровних нащадків. Усіх, крім одного. Навіщо? О так, він має їм розповісти... Це було не просто важливо, це було вкрай необхідно — вимога стародавньої угоди з долею. Зараз вони сиділи в сусідній кімнаті й тихо перемовлялися між собою. Ось його вже зовсім доросла дочка заглянула в кімнату, і Авраам тихо поворушив рукою, запрошуючи її. Вони увійшли — дочка й онуки, взяли стільці від великого обіднього столу і всілися біля ліжка. Авраам знову впав у стан, близький до сну, але раптом заговорив — тихо, але чітко.

— Ви тут? — запитав старий, і не чекаючи відповіді мовив далі: — Я покликав вас, щоб повідомити надзвичайно важливу інформацію. Ні, це не стосується спадщини, заповіт зберігається в мого нотаріуса, і в ньому згадані ви всі. Це зовсім про інше. Слухайте і спробуйте почути. Світ не такий, як вам здається. Істина

закрита завісою нашого нерозуміння. Я посуну її, наскільки зможу. Люди, на жаль, обмежені можливостями своїх персональних процесорів, тому мені доведеться вдаватися до дуже грубих порівнянь, щоб ви вловили хоча б приблизну суть. По-перше, світ, що оточує нас, не матеріальний. Тобто для всіх, хто живе в цій реальності, він цілком матеріальний, але не для, як би це сказати, зовнішнього спостерігача. Наш Всесвіт, наше буття можна порівняти з безліччю матрьошок, вставлених одна в іншу, причому умовно перша — вставлена в настільки ж умовно останню. Кожна «матрьошка» — це окремий Всесвіт, точніше набір символів, що визначають його фізичні властивості. Дуже хочеться сказати програми, хоча це й не зовсім так. Усі разом вони є Буттям, котре нескінченне й водночас замкнене. Що за межами Буття — невідомо й ніколи цього не пізнати зсередини системи. Тепер про розум. Розум — одна з властивостей Буття, існує вічно, й основною його функцією є пізнання себе. Наші світи, тобто світи нашого Всесвіту, вірогідні й становлять нескінченний набір реалізацій випадкових процесів, також нескінченно розгалужених вздовж часової координати. Минуле й майбутнє, з погляду умовного незалежного спостерігача, існують одночасно. Тому подорожі в часі в обидві сторони від конкретної часової координати можливі, але за таких умов ви потрапите в іншу реалізацію часового випадкового процесу, позаяк саме ваша дія змінює ймовірності у всьому ланцюжку взаємопов'язаних подій. Усесвітній Розум існує,

як океан, де кожна крапля, яка є індивідуальним розумом, містить властивості цілого. У кожній із нескінченних випадкових реалізацій він свій, а все разом являє собою розум нашого Буття. Невідомо коли й не зрозуміло чому (втім, ці питання абсолютно некоректні), але в кожній реалізації, в кожному світі, в кожному Всесвіті, з початку розумних часів існували носії світового Розуму. Я один із них у нескінченному ланцюзі поколінь. Ця властивість передається тільки прямим нащадкам і не зникає ніколи. З відходом носія з конкретного світу накопичена ним інформація стає доступною його нащадкам і, очевидно, завантажується в сервер світового Розуму. Причому відбувається це з урахуванням віку носія. Тобто якщо вам 20 років, ви дізнаєтеся тільки те, що вивчили ваші предки в цьому віці, а, наприклад, у 90, як мені (можливо, мені й більше — не пам'ятаю достеменно), — те, що вони накопичили до цього віку. Можливо, це загальна безсмертна душа, про яку розповідають у храмах усіх Аврамічних релігій. Ви мої прямі нащадки. Тут немає мого сина Якова, бо генетично він не мій син. Так уже сталося... Я полишу цей світ відразу ж, як закінчу говорити. Кожен із вас теж буде знати точну дату свого відходу. Це одна з ваших генетичних властивостей, але є й інші. Ви збагнете їх із часом, а після 50 усвідомите своє призначення. Ось вам і сенс життя, більшого не дано нікому. Сенс життя в самому житті. На жаль чи на щастя, ви завжди будете почувати себе дорослішими, а колись, як я зараз, передасте це знання нащадкам. Таких, як ми,

як ви, багато. Можливо, з часом таким буде все людство. Поява Всесвітньої мережі, Інтернету, — грізний провісник нового майбутнього. Пандемія, людська епізоотія — з цієї ж серії. Прощайте й живіть із цим, а я буду далі жити у вас, як у мені жили мої пращури.

Авраам замовк, але вже назавжди.

Вражені слухачі піднялися й мовчки попрямували до виходу. Тишу порушив онук, молодий чоловік років тридцяти.

— Мені здається, дідусь, із-поміж інших, мав ступінь і з математики? Втім, хто знає істину? Якщо все так, то нам усім колись доведеться розповісти це своїм дітям і онукам.

— І ніколи не зникнути повністю, — підтримала його думку внучка, красива струнка дівчина, трохи молодша за брата.

І тільки їх мати, дочка Авраама, мовчала. Вона вже давно знала й відчувала все це в собі, а іншим тільки належало пізнати свій сенс Буття.

«Як дивно влаштований Світ», — подумала вона.

**АНТРОПОЛОГІЧНІ
ВИМІРИ РЕАЛІЗМУ В
ПОВІСТІ «БУЛО...» БОРИСА
ФІНКЕЛЬШТЕЙНА:
ВІД (НЕ)СВОБОДИ
ВИБОРУ ДО НОВОГО
ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ**

Реалізм текстів Бориса Фінкельштейна у повісті «Було...» допомагає якомога рельєфніше уявити панораму доби, про яку йде мова у творах. Дванадцять історій сукупно витворюють філософську систему, яка має свої чіткі «реперні точки».

Перший пункт — особливий екзистенціалістський світогляд, репрезентований у творах Б. Фінкельштейна. Специфіка екзистенціалізму полягає в новій експлікації одного з базових для екзистенціалізму понять: *свобода вибору*. Цей концепт по-різному був інтерпретований у світовій літературі від античності (усе в житті героїв

стається з волі богів) до постсучасності. Особливої актуалізації концепт свободи волі здобуває в ренесансний період, коли гуманісти постулюють цілковиту свободу вибору в житті людини. Екзистенціалісти підважили це твердження про цілковиту свободу волі й свободу вибору, оскільки людина приходить у світ не з власної волі й не може бути в ньому стільки, скільки б хотіла (через незворотне старіння тіла).

Оповідач у повісті Б. Фінкельштейна переконує читачів у тому, що людина лише частково відповідальна за власний вибір; життя — це певна програма, яка є компонентом, умовно кажучи, Великої Програми, яку персонажі оповідань до кінця не можуть усвідомити, оскільки не можуть жити так довго, щоб сягнути найвищого рівня організації життя на макрорівні. З роками персонажі здобувають нове знання, яке підкидає дедалі більше фактів, що в житті вибір далеко не завжди залежить від волі людини; часто проблеми виникають тому, що людська воля входить у суперечність із волею Вищої Програми.

Концепт розуму, відповідно до уявлень оповідача, постає іманентною рисою Всесвіту. Усвідомити закономірності наддетерміністського характеру людина не здатна через обмеженість інтелектуальних ресурсів, які, проте, можуть збільшуватися з роками. Інша річ, що людина не здатна дожити до того віку, як у старозавітні часи, коли життя сягало кількох сотень років.

Оповідач вводить до історій деталі, які надають автентичності. Оповідання нагадують щоденникові записи:

«У 1985–1992 роках я часто виїжджав у закордонні відрядження, й весь час через Москву. Річ у тому, що в той період у СРСР для виїзду за кордон потрібно було мати не одну, як у всьому світі, а дві візи. Одна була виїзна — її отримували в «компетентних» органах у Москві, а інша — в'їзна, видавалася, як і належить, у консульському відділі посольства країни призначення, але так само в Москві. Крім того, міжнародні авіарейси всі вилітали зі столиці. Тому повз Москву, де ще й наше союзне Міністерство газової промисловості було розташоване, не можна було проїхати ніяк.

Розміщувало нас міністерство найчастіше в готелях «Росія» або «Москва». Готелю «Росія» вже немає, будівлю знесли в 2010 році і на тому місці розбили парк; готель «Москва» теж демонтовано в 2004 році, але тут звели нову будівлю, зовні схожу на колишню. Правда, розміщується в ньому вже Four Seasons Moscow...» («Час змін...»).

Водночас автобіографічний наратив повісті «Було...» Б. Фінкельштейна поєднано з філософськими узагальненнями, які виявляють метафізичний світогляд оповідача, його уявлення про не лінійність часу, про специфіку влаштування простору на макрорівні. Жанрову природу цього твору доцільно схарактеризувати в парадигмі «autobiografiction», яке набуває дедалі більшого поширення в ричищі англomовних літератур. Тімоті Бейкер стверджує: «Розмиття кордонів між художньою та публіцистичною літературою, звичайно, не нове; про це пишуть

критики автобіографій із початку дев'ятнадцятого століття <...>. Для багатьох читачів «сила мемуарів полягає саме в претензії на буквальну істину» (Mills 2004: 116). Автобіографічний роман може перебільшувати або ущільнювати події, на відміну від мемуарів, де має місце справжній опис переживань» (The Routledge Companion 2018: 48). В оповіданнях осмислено такі філософські поняття, як випадок, доля (фатум), водночас чимало історій присвячено почуттю любові, яке трактується на різних рівнях (як наслідок гормонально-вікових особливостей, як метафізичне відчуття, як принцип взаємозв'язку між людьми на чуттєво-інтелектуальному рівні). «Термін «autobiografiction» вперше з'являється в однойменній статті Стівена Рейнольса в 1906 році» (The Routledge Companion 2018: 51).

За словами Тімоті Бейкера, «autobiografiction (автобіографічна художня проза — Д. Д.) — це не лише визнання того, що автобіографія та фантастика включають у себе щось інше <...>. Така література оприявнює сучасні тривоги щодо сутності «справжнього», але також може функціонувати як панацея. <...>. ...автобіографічний твір потребує особистої реакції читача, яка враховує як естетичні, так і етичні двозначності. Це свідчить про те, що немає жодного сенсу й, можливо, немає реальності, окрім тієї, що є спільною: що б не означав «реалізм» у двадцять першому столітті, його можна досягти лише за допомогою активної співпраці тексту, автора та читача» (The Routledge Companion 2018: 55).

Пункт другий у філософському вимірі оповідань Б. Фінкельштейна: здатність змінювати реальність визначається здатністю уявляти світи. І тут мистецтво й література постають тим ресурсом, який розкриває не простір людського *фантазування*, яке виконує психоаналітичну функцію (за Фройдом), а є можливістю впливати на дійсність (Б. Фінкельштейн кілька років тому опублікував есей «Творці світів», у якому написав про цю ідею: письменники здатні значною мірою впливати на перебіг подій у світі, змінюючи реальності). У такому разі виникає питання про те, що ж є «більш справжнім»: фізична реальність чи художня. Мистецтво як царина нематеріального (трансцендентального, духовного) може матеріалізуватися подібно до того, як наші нематеріальні бажання й трансцендентальні ідеї можуть втілюватися в житті й ставати чинником змін фізичного світу. Оповідач переконує читачів у тому, що художня картина світу з часом може стати цілком звичною реальністю, а отже, література може мати суттєвий вплив на фізичне життя. Іншими словами, письменник не вигадує те, про що йдеться в творах, а лише проектує те, що через якийсь час стане частиною реальності. У світі оповідань немає фантастичного: розум проектує те, що існує в зародковому стані світу в потенції, а отже, може з'явитися в реальності, лише має пройти час, щоб людина сягнула певного рівня знань і умінь.

Особливо гострого звучання філософські погляди Б. Фінкельштейна набувають у контексті пандемії COVID-19. Оповідач припускає, що

«царство вірусів» — це мережа, наділена розумом, які потрапляють до клітин людини — *істоти розумної*. Світ людей для вірусів — це розумний Всесвіт, проте усвідомлення цього на індивідуальному рівні неможливе. Так само й макросвіт у людському сприйнятті не відкриває усіх принципів власної «розумової» організації, проте це не означає, що Всесвіт не є розумним і не має підстав для потенціювання розуму. Макросвіт для оповідача в історіях Б. Фінкельштейна нагадує нейромережу, здатну розвиватися й наділену розумом. Оповідач переконаний, що важливу роль у розвитку цивілізації відіграє осмислена генетична інформація, якою можливо послуговуватися для проектування іншого майбутнього. Здатність послуговуватися осмисленою генетичною інформацією дається не всім, але є важливим чинником розвитку людства. Цей аспект представлено «Сні Авраама»:

«Розум — одна з властивостей Буття, існує вічно, й основною його функцією є пізнання себе. Наші світи, тобто світи нашого Всесвіту, вірогідні й становлять нескінченний набір реалізацій випадкових процесів, також нескінченно розгалужених вздовж часової координати. Минуле й майбутнє, з погляду умовного незалежного спостерігача, існують одномоментно. Тому подорожі в часі в обидві сторони від конкретної часової координати можливі, але за таких умов ви потрапите в іншу реалізацію часового випадкового процесу, позаяк саме ваша дія змінює ймовірності у всьому ланцюжку взаємопов'язаних подій».

Крім того, оповідання в повісті постають формою транспонування культурної пам'яті й соціального досвіду, зрештою, стають чинником формування життєсвіту в широкому розумінні цього поняття. Ситуації, у яких персонажі розкривають себе, виявляють особливості системи виховання, економічних відносин, які мали місце в тогочасному суспільстві (зокрема, йдеться про ревізювання радянського періоду).

Усвідомлення принципів організації такої складної системи теоретично можливе, але в такому разі людині потрібно вийти за межі системи, у середині якої вона перебуває. Існування всередині системи робить неможливим сприйняття тих законів Великої Програми, які визначають і питання людської свободи та вибору. А отже, перебуваючи всередині, людина сприймає ці закони в метафізичному/релігійному/містичному ключі, пояснюючи «загадкове» збігом і випадковістю. Натомість саме наявність інтуїтивного відчуття дає можливість припустити, що інтуїтивне знання побудоване не здатності вийти на рівень усвідомлення реальності не з середини системи, а з-понад її меж.

Третя важлива «реперна точка» у філософській основі повісті Б. Фінкельштейна пов'язана з уявленням про *ілюзорність фізичного світу*. Це своєрідна нова гілка у вченні трансцендентальної німецької філософії, передусім пов'язаної з працями Фіхте. Ілюзорність фізичного світу й дає можливість персонажам оповідань здійснювати вибір, обирати той чи той варіант розвитку події, оскільки фізична реальність

нагадує сон, у якому між різними сюжетами можуть бути найнесподіваніші переходи, які людина, перебуваючи уві сні, не сприймає як щось дивне/неможливе/фантастичне. Всередині сну не існує сприйняття «фантастичного». Для оповідача Б. Фінкельштейна людське життя передбачає існування в реальності, яка є ілюзорною, а отже, типологічно спорідненою зі сновидіннями.

Четверта важлива «реперна точка» у новій версії езистенціалістської філософії Б. Фінкельштейна полягає в розкритті теми любові, яка проходить через багато оповідань. Для А. Камю любов була третім виміром його моделі екзистенціалізму, у якому все починалося з усвідомлення світу як абсурду, далі переходило на рівень бунту («бунтівна людина»), а от «зняття» (в гегелівському сенсі) абсурду й бунту можливе саме в площині любові. Проте третій вимір моделі А. Камю не встиг пояснити через трагічну смерть в автокатастрофі. У повісті Б. Фінкельштейна любов є надзвичайно важливою силою розвитку душевних/інтелектуальних/чуттєвих (а отже, й інтуїтивних) ресурсів людини, що й загалом уможливорює вихід за межі фізичної реальності. Кожне оповідання в повісті завершується поетичною інтерполяцією — інтертекстуальним вкрапленням поетичного тексту, який виконує функцію «синтезу» (як у сонеті) або ж «сили» (як у байках Григорія Сковороди), афористично й «поетично» підсумовуючи філософський потенціал розказаної історії. Поети здатні виходити за межі фізичної реальності й

сприймати час ущільнено, здійснюючи «часові стрибки» й інтуїтивно віщуючи про те, що матиме матеріалізацію в майбутньому, в часі теперішньому. Зрештою, поетичні візії антропологізують твори Б. Фінкельштейна, вказуючи на суттєвий гуманістичних потенціал оповідань і їх цінність саме в постановці екзистенційно-антропологічних питань стосовно природи людини.

Ще один важливий аспект філософії Б. Фінкельштейна: матерія може бути живою, проте не розумною. Сукупність живих організмів, згідно з уявленнями оповідача, здатні створювати щось на кшталт живої системи, нейромережі, іманентною властивістю якої є розум. А отже, якщо все в мікро- та макросвіті складається, по суті, з тієї самої атомарної основи, то цілком природно можна припустити, що зародження життя як розумового феномену є не лише явищем земної цивілізації, а й рисою макросвіту. Ідея «розуму» в своєму потенційному зародку закладена в програму Всесвіту, в атомах, із яких усе побудовано і які перебувають у постійному русі. У такому разі в художньому світі Б. Фінкельштейна стверджується ідея, що в принципі в світі немає нічого неможливого: фантастичне — це те, чого зараз не може досягнути розумом людина, але що закладено в тій Великій Програмі, яка визначає «життя Всесвіту».

Оповідач виявляє риси сміливої людини бунтівної вдачі, водночас він має глибокі знання й прагне максимально глибоко вивчати проблему й відповідально виконувати завдання.

В одній з історій описано, як у школі він докладно збирає матеріали про Бородинську битву, і на уроці висловлює припущення, що фінал цієї битви навряд чи можна назвати «переможним» для російської армії. Така резолюція юного історика завершується тим, що він отримує від викладача двійку як покарання за «свавілля думки». Учитель історії жодним чином не приймає права свого учня на власну думку, яка до того ж підкріплена фактами. Ситуація конфлікту в школі стає поштовхом до розмови з батьками. Ця бесіда ще більшою мірою дає можливість уявити читачам контекст доби, у якій власна думка була небажана, вона могла стати джерелом непорозумінь: люди в той період жили в страхіві, що за власний погляд, навіть науково обґрунтований, можна було гірко поплатитися.

В іншому оповіданні йдеться про те, які карколомні зміни можуть траплятися в житті: описано ситуацію «буремних 1990-х років», коли в (пост)радянському світі з'явилося поняття «валютна проститутка». Це поняття позначало повій, які працювали в готелях міжнародного класу, а їх клієнтами були іноземці (*інтуристи*), котрі могли розплатитися валютою. Образ валютної проститутки в оповіданні показаний на широкому соціальному тлі, яке дає можливість читачеві уявити всю «індустрію», яка передбачала різні «відрахування» із «заробітної плати» повії. Ці «відрахування» викликають іронію в оповідача, але повія вдається до гострих, логічно виправданих, хоча на перший погляд

парадоксальних міркувань, які підважують традиційне уявлення про роль чесного (пост)радянського громадянина (інженера, науковця, директора...), який працює на благо батьківщини. Суспільна ситуація така, що громадянин є жертвою Системи, яка змушує його здійснювати такі самі «відрахування» з того, що громадянин власною працею заробляє. Через кілька років оповідач зустрічається зі «знайомою» з 90-х — подія відбувається уже на престижному курорті, і ті представники «індустрії» сьогодні посідають зовсім інші соціальні позиції:

«Минуло ще багато років, і несподівано в лютому 2002-го зустрів Карину на гірськолижному курорті Франції. Це була вже доросла доглянута пані, й перебувала в компанії солідного, добре одягненого чоловіка зрілого віку. На горі, знайшовши момент, вона підїхала до мене.

— Дивись, не назви мене Карина, — попередила вона. — То було прізвисько, «творчий» псевдонім. Мене звать Ірина Олександрівна, і я працюю в секретаріаті Ради міністрів. Це мій постійний супутник у поїздках Микола Степанович, вельми серйозна людина. — І знизивши голос, додала: — Колишній Колька, пам'ятаєш, я тобі розповідала?

— Так-так, звісно, — запевнив я і після паузи закінчив: — Іро» («Час змін...»).

Отже, життя показано як вкрай мінливе; ті, хто вчора були частиною індустрії валютної проституції, сьогодні могли опинитися на керівних посадах і відповідати за соціальний добробут у місті/державі.

Реалістичність оповідань з повісті Б. Фінкельштейна працює на те, що художні твори стають формою представлення культурної пам'яті й малих історичних візій, які підважують офіційні наративи культурної пам'яті. Письменник вдається до філософського викладу, який параболізує твори, поєднуючи їх ідеєю провіденціалізму-фатуму, котрий відіграє величезну роль. Минуле в дискурсі пам'яті Б. Фінкельштейна не є спадком, котрий має часову локалізацію: образ привида, який виникає в одному з оповідань, стає подразником для людей, котрі в кімнаті власного помешкання поставили річ, що належала чоловікові з далекого минулого і який не може знайти спочину в метафізичному часі. Важливо зауважити, що історія відбувається тоді, коли провідною в державі була концепція атеїстичного суспільства, а отже, керівники, представники наукових інституцій, описані в оповіданнях, формально були атеїстами. Проте оповідання показують внутрішні страхи радянської людини, яка попри офіційну політику жила у світі вірувань, забобон і табу.

Оповідач виводить на авансцену ідею фатуму (долі), яка дає підставити говорити, що перед нами реалізм особливого ґатунку. Не йдеться про класичний реалізм, в основі якого позитивістські уявлення про порядок речей у світі і про тотальну впорядкованість життя (або принаймні про можливість такого впорядкування, якщо керуватися суто раціональними засадами).

Хоча оповідач і наділений глибокими аналітичними уміннями, він є беззаперечним

фахівцем своєї справи, проте не може пояснити деяких збігів у власній долі й розуміє, що існує найвища закономірність між подіями — та, що підпорядковується *Закону Долі* (в іншому — східному — варіанті можна було б ужити поняття «закон карми»). Йдеться про своєрідний принцип балансу добра і зла у світі, принцип балансу між успіхами й поразками, які переживає людина. Оповідач підштовхує читачів до думки, що в житті важливо навчитися мати міру, віднайти баланс, оскільки щось дуже позитивне обов'язково незабаром, у найближчому майбутньому, прикличе свого «негативного» двійника. Ідея такого метафізичного двійництва подій у житті людини формує особливу філософсько-інтелектуальну лінію в прозі Б. Фінкельштейна, виявляючи форми метафізичної чуттєвості, яка не заперечує наукового погляду на природу речей, аналітичного сприйняття дійсності тощо.

Оповідач наводить численні приклади з власного життя, які переконують читачів у чинності закону «маятника» або ж, іншими словами, закону *парності*: щось позитивне прикличе щось негативне, як і навпаки. Герої оповідань розкривають як внутрішній вимір власного ества, так і стають чинником глибшого розуміння історико-соціального й політичного контексту доби. Водночас оповіданням властивий сюжетний динамізм, а сам оповідач виявляє рішучість, наполегливість у досягненні поставленої мети. Проте він не йде супроти законів буття, не входить у конфлікт із найвищими законами світобудови (у книжці метафізичні припущення

оповідача поєднано з даними сучасних наукових досліджень, зокрема в царині медицини, біології, фізики, астрономії тощо).

В одній історії перед оповідачем відкривається його минуле, у якому, виявляється, чимало людей писали, по суті, доноси й пасквілі, спрямовані на знищення репутації, на формування перепон у професійному кар'єрному зростанні. Водночас варто звернути увагу, що таке відкриття минулого відбувається в житті персонажа випадково: він зустрічається з людьми, котрі приносять досє, де портретовано «добрих людей» і їхні вчинки з минулого життя. Виявляється, що хтось зберігав усі ті пасквілі, і ось тепер настав момент, коли вони можуть бути показані тому, проти кого були спрямовані.

У житті персонажів Б. Фінкельштейна чимало таких дивних збігів, які мають часто доленосне значення й рятують життя в різних сенсах. Отже, існує вища сила, яка відповідає за кожного, яка тримає людину в системі стримувань і противаг, різних важелів метафізичного характеру, які даються для переосмислення власного життя, усвідомлення помилок, переходу на якісно вищий щабель усвідомлення цінностей життя. У цьому виявляється філософський та інтелектуальний аспект оповідань Б. Фінкельштейна, які розкривають можливості реалістичного письма для зображення внутрішнього драматизму, зовнішнього соціально-політичного та історико-культурного контексту й метафізичного *наддетермінізму*, котрий впливає на долі персонажів-людей (оскільки йдеться

про автобіографічні компоненти в прозі, таке поєднання «персонажі-люди» виправдане, хоча сам письменник ніколи не прагне чітко встановити межу або ж сказати, чи має персонаж реального прототипа, чи він створений на основі кількох реальних людей, чи є на сто відсотків вигаданим).

У повісті Б. Фінкельштейна фактологічна достовірність поєднується із загальним філософським способом бачення дійсності (минулого, теперішнього, а також прогнозуванням майбутнього). Для оповідача важливими є категорії моралі, які визначені містичним відчуттям «духу часу», «наддетермінізму», який визначає еволюційний рух людства. Мораль не залежить від цінностей релігії (зокрема християнської), а засвідчує планетаризм автора (глобалізм, але з акцентом саме на уявленнях про єдність процесів і феноменів, що відбуваються й мають місце на планеті). Світогляд оповідача доцільно було схарактеризувати саме як планетарний, оскільки йдеться про представлення ситуацій, що траплялися з різними людьми (різного віку, культурної належності, інших типів ідентичності тощо).

Оповідання в повісті побудовані на основі осмислення реального життєвого досвіду, принаймні оповідач переконує читачів у тому, що йдеться про реальні події. Свідченням цього є назви локацій і готелів, часові характеристики, які дають можливість уявити, де й коли відбулася та чи та подія. Оповідач вдається до репрезентації часових вимірів, пов'язаних

із власним минулим (дитинство, підліткові роки, становлення в професійному плані, зрілий вік). Життєві труднощі обов'язково підштовхують читача до морального та філософського узагальнення пережитого моменту часу. Розказана історія постає матеріалом для ширшого філософського узагальнення, а отже, оповідання в повісті «Було...» набувають рис притч.

Дмитро ДРОЗДОВСЬКИЙ,
*кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу
зарубіжних і слов'янських літератур
Інституту літератури
імені Т. Г. Шевченка НАН України*

ЛІТЕРАТУРА

1. Jones, E. H. (2010) 'Autofiction: A Brief History of a Neologism', in R. Bradford (ed.), *Life Writing. Essays on Autobiography, Biography and Literature*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 174–184.
2. Marcus, L. (1994) *Auto/Biographical Discourses: Theory, Criticism, Practice*, Manchester: Manchester University Press.

3. Miller, N. K. (2007) 'The Entangled Self: Genre Bondage in the Age of the Memoir', *PMLA* 122.2: 539–548.
4. Reynolds, S. (1906) 'Autobiografiction', *The Speaker: The Liberal Review* 15.366: 28–30.
5. Saunders, M. (2012) *Self Impression: Life-Writing, Autobiografiction, and the Forms of Modern Literature*, Oxford: Oxford University Press.
6. Shields, D. (2010) *Reality Hunger: A Manifesto*, London: Hamish Hamilton.
7. *The Routledge Companion to Twenty-First Century Literary Fiction* (2018). Ed. by D. O'Gorman and R. Eaglestone. London-New York: Routledge. 474 p.

ЗМІСТ

Творці світів (<i>Про літературну творчість</i>)	5
<i>Переклад Оксани Приходько</i>	
Творці світів-2	10
<i>Переклад Оксани Приходько</i>	
БУЛО...	17
<i>Переклад Ігоря Павлюка</i>	
I. <i>Перше «кіно»</i>	18
II. <i>Про справедливість</i>	22
III. <i>Істина</i>	26
IV. <i>Прихильність долі</i>	32
V. <i>«Що рухає сонце і світила»</i>	36
VI. <i>Час змін...</i>	41
VII. <i>Вічний рух</i>	46
VIII. <i>Цілі та результати</i>	52

<i>IX. Живе слово</i>	56
<i>X. За обрієм подій</i>	61
<i>XI. «...Покриває всі війни»</i>	66
<i>XII. Одного разу я купив...</i>	71
Сон Авраама. Розділ із повісті	77
<i>Переклад Ігоря Павлюка</i>	
Антропологічні виміри реалізму в повісті «Було...» Бориса Фінкельштейна: від (не)свободи вибору до нового екзистенціалізму	
<i>Дмитро Дроздовський</i>	82



Літературно-художнє видання

ФІНКЕЛЬШТЕЙН
БОРИС ГРИГОРОВИЧ

БУЛО...

Відповідальний за випуск
Юрій Ковальський

Художнє оформлення, оригінал-макет —
Олексій Біленко

Коректор
Людмила Гребельнік



Підписано до друку 13.10.2021.
Формат 84x108 1/32. Гарнітура Garamond.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 5,46.
Зам. №

ТОВ «Журнал «Радуга»,
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 51-А.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців:
серія ДК № 5209 від 15.09.2016.

Віддруковано в друкарні ТОВ «7БЦ»,
07400, Київська обл., м. Бровари,
б-р Незалежності, 2, кв. 148.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців:
серія ДК № 5329 від 11.04.2017.